

LOMBOK

COMPLEXITEIT VAN EEN WIJK IN BEWEGING

MASTERSCRIPTIE
SAM VAN ZANDVOORD

Universiteit Utrecht

Masterscriptie

Lombok
Complexiteit van een wijk in beweging

20 oktober 2017

S. van Zandvoord BSc

Studentnummer: 3664414

Departement Bestuurs- en Organisationswetenschap

Master Organisatieverandering & Management

Universiteit Utrecht

Begeleider: Ir. P. Linde

2^e lezer: Dr. M. Waardenburg

Samenvatting

Als bewoner van de wijk Lombok in Utrecht was er al voor ik dit onderzoek startte, sprake van een bepaalde verwondering. Aan de ene kant is er in Lombok een unieke sfeer te ervaren; bewoners van diverse sociale en culturele achtergronden leven ogenschijnlijk harmonieus samen. Lombok wordt wel gezien als hét voorbeeld van een multiculturele wijk en lijkt een toonbeeld van geslaagde integratie. Toch viel op dat Lombok ook een andere kant kent. De voormalige achterstandsbuurt leek het negatieve juk van de jaren '70 en '80 nog niet volledig te zijn kwijtgeraakt. In de wijk is er bijvoorbeeld nog steeds overlast van verkeer, bepaalde groepen jongeren en drugs. Daarnaast waren er in de wijk tekenen te zien van polarisatie, sociale uitsluiting en stigmatisering. Deze tegengestelde beelden waren opvallend. Aan de ene kant lijken veel zaken bijzonder goed te gaan in Lombok, toch kent de wijk nog vele problemen. Vanuit deze verwondering besloot ik mijn afstudeeronderzoek in Lombok te doen. Ik wilde deze tegengestelde beelden benaderen en de wijk zodoende beter begrijpen.

Een belangrijke doelstelling was hierbij voor mij dat ik het onderzoek zou laten vormen door gesprekken met bewoners en andere betrokkenen binnen de wijk. Vanuit mijn wetenschapsfilosofische positie was ik overtuigd dat dit onderzoek zou gedijen in open kaders. Voorafgaand aan het onderzoek is om deze reden geen onderzoeksvraag opgesteld of specifiek thema bepaald. Juist door het voeren van diverse gesprekken in de wijk Lombok heeft het onderzoek zijn uiteindelijke vorm gekregen. Deze open onderzoeksopzet heeft geresulteerd in een onderzoek over de wijk Lombok maar ook van de wijk Lombok.

Binnen deze onderzoeksopzet is gekozen voor etnografische onderzoeksmethoden zoals het houden van interviews en observaties in de wijk. Gedurende het onderzoek is gesproken met verschillende personen in en rondom de wijk Lombok, allen van diverse sociale en culturele achtergronden en met verschillende rollen binnen de wijk. Zo is er onder andere gesproken met een ondernemer, een buurtwerker, een projectleider en verschillende actieve burgers. Daarbij is ook op straat regelmatig het gesprek aangegaan met bewoners van de wijk. Natuurlijk verschaft mijn positie als wijkbewoner vele mogelijkheden om in de wijk te observeren. Ook deze observaties hebben een plek in dit onderzoek.

Elk gesprek dat gevoerd werd leek zich te concentreren rondom drie brede thema's: de participatiesamenleving, gentrificatie en sociale cohesie. Deze thema's werden actief met elkaar verbonden. Juist deze verbondenheid schetst de complexiteit van de wijk Lombok. Waar andere wetenschappelijke publicaties zich vaak richten op één bepaald aspect van een dergelijke wijk, focust dit onderzoek zich op de onderlinge verweving tussen deze diverse onderwerpen. Met dit onderzoek heb ik geprobeerd een gelaagd verhaal te creëren wat recht doet aan de complexiteit van de wijk, de verbondenheid van thema's verklaart en de achterliggende dynamiek benadert.

Aan de hand van de onderzoeksdata en een uitgebreide koppeling tussen deze data en de wetenschappelijke literatuur zijn een aantal belangrijke conclusies te trekken met betrekking tot de drie genoemde thema's. Wat voornamelijk opviel, is dat de tegenstellingen, ervaren aan het begin van dit onderzoeksproces, in veelvoud terugkomen op diverse terreinen. In elk behandeld thema blijken deze tegenstellingen aanwezig. Het is bijvoorbeeld opvallend dat actief burgerschap in Lombok zowel polariseert als verbindt. Ook binnen het centrale debat rondom gentrificatie en de toekomst van de wijk lijken twee werelden te botsen. Daarnaast is er sprake van een sterke discrepantie tussen de wetenschappelijke literatuur en de praktijk in de wijk.

Er lijkt dan ook sprake van een bepaalde dualiteit in Lombok, een balans tussen realiteiten. Deze balans is broos maar houdt voorlopig stand. De vraag blijft welke toekomst Lombok tegemoet gaat. Blijft het een wijk voor iedereen, ongeacht afkomst of sociale positie? Of zal de wijk fundamenteel veranderen en de kenmerkende diversiteit en sociale interactie tussen bewoners verliezen?

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1	Inleiding.....	7
Hoofdstuk 2	Methode.....	9
	2.1 Achtergrond.....	9
	2.1.1 Kennismaking met Judi Marshall.....	9
	2.1.2 Action Research.....	9
	2.1.3 Doorontwikkeling binnen het onderzoek.....	10
	2.1.4 Wetenschapsfilosofische positie.....	10
	2.2 Onderzoeksmethode.....	11
	2.2.1 Ethnographic research.....	11
	2.2.2 Koppeling met action research.....	12
	2.2.3 Verzameling van data.....	13
	2.2.4 Gesprekken.....	13
	2.2.5 Observaties.....	14
	2.2.6 Documenten.....	14
	2.3 Data-analyse.....	14
	2.3.1 Thematic coding analysis.....	15
	2.4 Validiteit.....	15
Hoofdstuk 3	De participatiesamenleving.....	19
	3.1 De rol van de gemeente.....	20
	3.1.1 Positie van de gemeente in de wijk.....	20
	3.1.2 Samenwerking met de gemeente.....	21
	3.1.3 Vernieuwend Welzijn.....	22
	3.2 Participatie en Actief burgerschap.....	23
	3.2.1 Participatie.....	23
	3.2.2 Actief burgerschap.....	24
	3.2.3 Actief burgerschap en diversiteit.....	24
	3.2.4 Toekomst van actief burgerschap.....	25
	3.3 Samenwerking en Verbinding.....	25
	3.3.1 Verbinding binnen actief burgerschap.....	26
	3.4 Lijnen in de literatuur.....	27
	3.4.1 Theoretische achtergrond.....	27
	3.4.2 De positie van de overheid.....	29
	3.4.3 Representatie in actief burgerschap.....	30
	3.4.4 Participatiesamenleving en Sociale cohesie.....	31
	3.5 Theorie en Praktijk.....	31
	3.5.1 Theoretische achtergrond.....	31
	3.5.2 De positie van de overheid.....	32
	3.5.3 Representatie in actief burgerschap.....	33
	3.5.4 Participatiesamenleving en Sociale cohesie.....	34
	3.6 Terugblik.....	34
Hoofdstuk 4	Gentrificatie.....	37
	4.1 Ontwikkeling in Lombok.....	38
	4.1.1 Historisch perspectief.....	38
	4.1.2 Huidige ontwikkeling.....	39
	4.2 Diversiteit onder druk.....	39
	4.2.1 Diversiteit in Lombok.....	40
	4.2.2 Verandering van doelgroep.....	41

	4.2.3 Nieuw geluid.....	42
	4.3 Perspectieven op gentrificatie.....	43
	4.3.1 Diverse perspectieven.....	44
	4.3.2 De toekomst.....	45
	4.4 Lijnen in de literatuur.....	45
	4.4.1 Theoretische achtergrond.....	46
	4.4.2 Benaderingen in de literatuur.....	47
	4.5 Theorie en Praktijk.....	49
	4.6 Terugblik.....	51
Hoofdstuk 5	Sociale cohesie.....	53
	5.1 Polarisatie.....	53
	5.1.1 Lombok in een nationale context.....	54
	5.1.2 Huidig klimaat in Lombok.....	55
	5.2 Verbinding.....	56
	5.2.1 Multiculturaliteit en sociale cohesie.....	56
	5.2.2 Sociale mix en sociale cohesie.....	56
	5.3 Lijnen in de literatuur.....	57
	5.3.1 Sociale cohesie en sociaal kapitaal.....	57
	5.3.2 Sociale mix.....	58
	5.3.3 Diversiteit.....	59
	5.4 Theorie en Praktijk.....	60
	5.5 Terugblik.....	62
Hoofdstuk 6	Conclusie.....	63
Hoofdstuk 7	Discussie.....	65
	7.1 Reflectie op het onderzoek.....	65
	7.1.1 Terugblik.....	65
	7.1.2 Onderzoeksproces.....	65
	7.1.3 Methode en wetenschapsfilosofische positie.....	66
	7.2 Onderzoekresultaten.....	67
	7.3 Vervolgonderzoek.....	67
	Dankwoord.....	69
	Literatuurlijst.....	71
	Bijlage.....	75

Hoofdstuk 1

Inleiding

Op loopafstand van het station, net buiten de binnenstad van Utrecht, ligt de wijk Lombok. De van oudsher volkse arbeiderswijk is vanaf de jaren '60, mede door de komst van arbeidsmigranten, langzaam veranderd in een van de meest multiculturele wijken van Nederland. Waar de wijk in de jaren '70 en '80 een beruchte probleemwijk was, wordt Lombok tegenwoordig vaak aangehaald als een voorbeeld van geslaagde integratie. Vanaf het begin van de jaren '80 is er een stijgende lijn ingezet die heeft geleid tot een multiculturele wijk die wordt geliefd door bewoners en buitenstaanders. Voornamelijk de verbinding tussen bewoners van verschillende culturele en etnische achtergronden wordt regelmatig geroemd.

In de media, de politiek en ook in de wetenschap is er al jaren regelmatig aandacht voor Lombok. Vaak is deze aandacht positief. In een documentaire van Brandpunt (KRO-NCRV, 21 februari 2017) werd de wijk bijvoorbeeld een 'multiculturele droom' genoemd. De ogen zijn gericht op Lombok omdat het model kan staan voor andere wijken in Nederland. Zeker in een tijd van hoogspanning in de samenleving lijkt Lombok in eerste opzicht niet door deze negatieve ontwikkeling beïnvloed te worden. Waar politici, beleidsmakers en de media openlijk discussiëren of de integratie en de multiculturele samenleving gefaald is, lijkt Lombok hét voorbeeld te zijn van hoe het wel kan werken.

Ik woon zelf met veel plezier in Lombok. Al voordat ik in de wijk een benedenwoning vond, kwam ik graag op de Kanaalstraat voor een vers stuk paardenworst, Marokkaans gebak of Surinaamse roti. Vanaf het begin had ik een speciaal gevoel bij de wijk. Ik voel me thuis tussen alle verschillende culturen, talen, geuren en kleuren. Toen ik uiteindelijk zelf in de wijk kwam wonen, verwonderde ik mij vrijwel elke dag wanneer ik over straat liep. Ik vond het bijzonder om te zien dat in de wijk zoveel verschillende mensen ogenschijnlijk harmonieus samenleven. Het voelde bijna vanzelfsprekend dat deze diverse groepen samen in de wijk leven, bepaalde zaken delen en samen activiteiten ondernemen. Dit beeld van Lombok stond voor mijn gevoel haaks op het beeld dat vaak over de multiculturele samenleving wordt geschetst waarin vooral de spanning tussen verschillende bevolkingsgroepen benadrukt wordt.

Toch merkte ik al vroeg op dat Lombok ook een andere kant kent. Lombok leek het juk van de problemen uit de vorige eeuw nog niet volledig afgeworpen te hebben. Regelmatig kwamen er in de media berichten voorbij over drugsdeals en overlast. Daarbij merkte ik in gesprekken met buurtbewoners op dat er ook in Lombok tekenen zijn van polarisatie en discriminatie. De negatieve ontwikkelingen in de maatschappij leken toch ook in Lombok geworteld. Ik verbaasde me over deze tegenstellingen, hoe kan de wijk aan de ene kant zo'n positief imago hebben en aan de andere kant blijkbaar nog zoveel problemen kennen?

Vanuit deze verwondering besloot ik mijn afstudeeronderzoek over de wijk Lombok te gaan doen. Ik wilde de wijk beter begrijpen en daarbij de tegengestelde beelden die mij voorafgaand aan het onderzoek opvielen, proberen te benaderen. Daarbij had ik als doel om echt de wijk in te gaan en met een diverse groepen mensen te gaan praten. In eerste instantie ben ik deze gesprekken zo open mogelijk ingestoken, het moest een onderzoek worden over de wijk maar vooral ook van de wijk. Alle data die ik heb verzameld, alle theorie die ik heb gezocht, is een product van deze gesprekken en mijn eigen observaties. In zekere zin was de wijk dus leidend in het onderzoek.

Al in het eerste gesprek werd duidelijk het in Lombok op bepaalde terreinen niet zo goed gaat als je van buitenaf zou denken. Wat ik gaandeweg in het onderzoek merkte, is dat de meningen over de ontwikkelingen in de wijk ver uit elkaar liggen. Bewoners lijken het over veel zaken oneens te zijn. Deze tegengestelde beelden die in het begin van het onderzoek al opvielen, bleken op diverse terreinen en thema's van toepassing. Juist deze verschillende beelden namen in de loop van het onderzoek een steeds centralere rol in en vormen voor een deel de kern

van dit onderzoek. Belangrijk doel van dit onderzoek is om deze tegenstellingen tussen diverse beelden te verklaren in de context van thema's die in de wijk spelen.

Binnen de wetenschappelijke literatuur is er regelmatig over Lombok, en soortgelijke wijken in Nederland, geschreven. Hoewel deze onderzoeken interessant en relevant zijn, missen zij vaak de benadering van de bredere context en de achterliggende complexiteit. Deze publicaties richten zich bijvoorbeeld vaak op één enkel aspect in de wijk, zoals op burgerparticipatie. Naarmate het onderzoeksproces vorderde, ontdekte ik dat diverse thema's en ontwikkelingen in Lombok juist op vele wijzen verbonden zijn. Voor mijn gevoel is een wijk als Lombok niet te begrijpen zonder deze verbondenheid te benaderen. Een ander belangrijk doel van dit onderzoek is dan ook om een gelaagd verhaal te creëren wat recht doet aan deze verbondenheid en de achterliggende complexiteit.

Dit onderzoek is langs drie thema's opgebouwd; de participatiesamenleving, gentrificatie en sociale cohesie. In de loop van het onderzoek, na diverse gesprekken, kwamen deze thema's steeds meer naar voren. Deze drie thema's zijn dan ook niet van tevoren bepaald. Ze kwamen voort als uit de gesprekken en van daaruit heb ik ze opgepakt en nader uitgewerkt. Ze raken daarnaast naar mijn idee ook het beste de complexiteit van de wijk. Via deze drie thema's zal ik 'het verhaal' proberen uit te werken waarbij ik op zoek ga naar de achterliggende context en dynamiek.

Bovengenoemde thema's vormen de kern van drie hoofdstukken waarbij elk hoofdstuk start met de ervaringen uit de praktijk waarna ik in het tweede deel van het hoofdstuk een plek vind voor de theorie en deze vervolgens met elkaar verbind. In de conclusie en discussie zal ik terugkijken op de belangrijkste bevindingen en kritisch reflecteren op het onderzoeksproces. Het onderzoek wil ik starten met een uitwerking van mijn onderzoeksmethode waarbij ik dieper in zal gaan op het onderzoeksproces en welke keuzes ik hierin heb gemaakt

Hoofdstuk 2

Methodie

Niet de vragen 'wat', 'waar' of 'waarover' maar voornamelijk de vraag 'hoe' domineerde de eerste periode van het onderzoeksproces. Hoewel ik redelijk snel de keuze maakte om het onderzoek in Lombok te doen, was ik me in deze eerste periode vooral aan het oriënteren op 'hoe' ik het onderzoek wilde uitvoeren. Het voelt dan ook niet meer dan logisch om de onderzoeksmethode als startpunt te gebruiken voor deze masterscriptie. Het doel van dit hoofdstuk is om dit proces toe te lichten, uit te werken en te duiden binnen het onderzoek. Daarbij zal ik ingaan op de achtergrond van keuzes die ik heb gemaakt, de wijze van data-verzameling en data-analyse en tenslotte toelichten hoe deze methode bijdraagt aan de kwaliteit en validiteit van het onderzoek.

2.1 Achtergrond

In alle eerlijkheid; wetenschapsfilosofische posities, transcriberen van interviews, gecompliceerde codeerschema's, het waren in eerste instantie niet de domeinen van onderzoek die mij het meest aanspraken. Veelal ervaarde ik de enorme diversiteit aan onderzoeksmethoden als een last; een wirwar van regels waaraan gehouden moest worden zonder een voor mij helder doel. Hoewel het duidelijk is dat er 'regels' gelden om een onderzoek naar behoren te kunnen uitvoeren, ervaarde ik ook een beperking. Ik miste een bepaalde vrijheid om van de gebaande paden af te kunnen wijken. Daarbij voelde ik me nooit echt 'thuis' bij één bepaalde onderzoeksmethode of wetenschapsfilosofische positie omdat ik nergens volledig achter stond. Dit veranderde toen ik voor het eerst in aanraking kwam met de concepten van Judi Marshall.

2.1.1 Kennismaking met Judi Marshall

In het eerste artikel dat ik van Judi Marshall (2004) las, werkt zij het begrip *living systemic thinking* uit. Marshall (2004, p. 315) introduceert dit begrip als een vorm van onderzoek waarbij de onderzoeker zich, met een hoge mate van sensitiviteit voor de context, begeeft in een multidimensionale wereld. De onderzoeker is volgens Marshall (2004, p. 309) binnen deze benadering een integraal onderdeel van hetgeen hij of zij onderzoekt en staat dus niet apart van het onderzoeksobject. Daarbij geeft Marshall (2004, p. 308) aan dat de onderzoeker binnen deze multidimensionale wereld uit moet gaan van complexe verbanden en dynamische relaties waarbij hij of zij open moet staan voor emergente processen die zich in de loop van het onderzoek kunnen ontfouwen.

Deze visie op onderzoek, deze benadering van wetenschap heeft een grote indruk op me gemaakt. Het laat een bepaalde mate van vrijheid zien die ik in andere benaderingen miste zonder de wetenschappelijke kaders van onderzoek te verwaarlozen. Ook de schrijfstijl van Marshall sprak mij erg aan; het was persoonlijk, reflectief maar toch ook analytisch en gedreven. Mijn enthousiasme en interesse voor dit ene artikel stonden aan het begin van een ontdekkingstocht langs verschillende auteurs en onderzoeksterreinen. Ik ben diep gaan graven in de achtergrond van de concepten van Marshall en belandde in de wereld van *action research*.

2.1.2 Action research

De basis van *action research* ligt in de concepten van de socioloog Kurt Lewin. Toch pakt een quote uit een artikel van een viertal andere auteurs voor mijn gevoel het best de kern van deze benadering van onderzoek. Herbert Altrichter, Stephen Kemmis, Robin McTaggart en Ortrun Zuber-Skerritt (2002, p.130) geven in één zin krachtig weer wat de kern van de *action research* benadering is: "*Action research is enquiry with people, rather than research on people.*" *Action research* draait dus om een participatieve vorm van onderzoek waarbij de achterliggende veronderstelling is dat een systeem alleen kan worden begrepen wanneer de leden van dat systeem actief betrokken worden in het onderzoek. De oorsprong van deze benadering ligt, zoals eerder gesteld, bij de socioloog Kurt Lewin. Lewin (1946) was zeer begaan met het aanpakken van sociale en minderheidsproblematiek, hij bepleitte dat deze problemen niet konden worden opgelost door middel van kwantitatief onderzoek zoals gebruikelijk was binnen de sociale wetenschappen in die tijd. Lewin (1946) was juist van mening dat een benadering nodig was die dicht bij de mensen stond en vanaf onderop verandering teweegbracht. Zijn concept hiervoor was

action research. Deze benadering draait volgens Lewin (1946) om een constante wisselwerking tussen actie en reflectie waarbij de focus voornamelijk ligt op het leren van elke stap die in het verandertraject wordt genomen.

Hoewel Lewin (1946) de basis van de *action research* benadering heeft kunnen vormgeven, leidde zijn vroegtijdige dood tot veel ruimte voor hernieuwde interpretatie. Stephen Cummings, Tod Bridgman en Kenneth G. Brown (2015) weerleggen in hun artikel *Unfreezing change as three steps: Rethinking Kurt Lewin's legacy for change management* veel van de kritiek die op Lewin's ideeën ontstond na zijn dood. Lewin wordt volgens Cummings et al. (2015, p.34) onterecht gezien als de *founding father* van geplande organisatieverandering. Lewin ontwikkelde volgens Cummings et al. (2015) voornamelijk concepten als *action research*, *Field Theory* & *CATS* (*changing as three steps*) om sociale verandering in de samenleving teweeg te brengen. Dit laatste concept, het *CATS*, is volgens Cummings et al. (2015) gek genoeg niet eens door Lewin ontwikkeld en wordt hem ten onrechte toegeschreven. Lewin zou volgens Cummings et al. (2015) alleen de eerste van de drie stappen kort hebben genoemd. Cummings et al. (2015) laten in hun artikel overtuigend zien dat veel auteurs die Lewin gebruiken niet zijn eigen publicaties maar die van anderen gebruiken. Volgens Cummings et al. (2015) is er door verschillende foutieve interpretaties een verstoord beeld ontstaan van Lewin's concepten. Deze concepten worden volgens Cummings et al. (2015) al jaren onterecht als managementtools gepresenteerd terwijl Lewin deze benaderingen altijd zag als middelen om sociale veranderingen te bewerkstelligen. Juist ook vanwege deze focus op sociale veranderingen en het oplossen van minderheidsproblematiek voel ik mij thuis bij *action research* en past de benadering naar mijn idee goed bij dit onderzoek

2.1.3 Doorontwikkeling binnen het onderzoek

De *action research* benadering heeft een sterke invloed gehad op mijn onderzoeksproces. Waar ik in eerste instantie niet het gevoel had op mijn plek te zijn binnen bepaalde wetenschappelijke benaderingen, heb ik echt een gevoel van 'thuis' ervaren binnen het domein van *action research*. De notie dat een organisatie, systeem of groep alléén te begrijpen is in interactie met de leden daarvan klinkt misschien simpel maar het was voor mij een soort openbaring. Daarbij voel ik mij erg prettig bij het emergente karakter van het onderzoek. Er is volop ruimte om binnen het onderzoeksproces af te wijken van bepaalde vooringenomen beelden en ideeën. De keuze voor *action research* stond na deze ontdekkingstocht vast. De die vraag restte was: hoe?

In de periode dat ik bezig was met het ontdekken van *action research* en het uitdiepen van mijn onderzoeksmethode, maakte ik de keuze om mijn onderzoek in de wijk Lombok te doen. Hoewel ik aanvankelijk de ambitie had om *action research* als onderzoeksmethode te gebruiken, bleek dit in de praktijk moeilijk te verenigen met de focus die ik in dit onderzoek wilde aanbrengen. Voor *action research* zou ik over een langere periode de wijk in moeten gaan en een concrete actie plannen, uitvoeren en evalueren. Dit strookte tegen mijn oorspronkelijke onderzoeksdoelen in. Mijn doel was juist om de wijk beter te begrijpen, bepaalde processen te duiden en de tegenstellingen die mij aan het begin van het proces opvielen te onderzoeken. *Action research* was voor deze doelstellingen in mijn ogen een minder geschikte onderzoeksmethode. De vraag was daarbij ook wat ik met *action research* wilde bereiken. Wanneer ik *action research* zou gebruiken dan zou dat waarschijnlijk niet de kennis opleveren die ik zocht. Het werd steeds duidelijker, naarmate het onderzoeksproces vorderde, dat *action research* niet de juiste methode was voor het onderzoek dat ik voor ogen had. Toch bleef mijn wens om iets van de *action research* benadering in mijn onderzoek te incorporeren. Voor het eerst voelde ik mij in wetenschapsfilosofische zin verwant met een benadering, het zou daarom enorm zonde zijn om *action research* niet een plek te geven in het onderzoek. Na een tijd lang geworsteld te hebben met dit vraagstuk kwam ik uiteindelijk weer uit bij het begin, Judi Marshall.

2.1.4 Wetenschapsfilosofische positie

Judi Marshall heeft zich in haar publicaties voornamelijk gericht op *first-person action research*. Dit is een vorm van *action research* waarbij de onderzoeker door middel van reflectie zichzelf middenin het onderzoek plaatst en vanuit deze positie kennisclaims probeert te maken. In het artikel *Living life as inquiry* laat Marshall (1999)

zien hoe zij verder bouwt op de fundamentele aspecten van *action research* en hiermee haar eigen concepten creëert. Deze concepten zijn eigenlijk het best te vangen in haar eigen woorden:

“In this integrated life, in which research is not separate or bounded, I must hold an attitude of continuing inquiry, as I seek to live with integrity, believing in multiple perspectives rather than one truth, holding visions of a more equal world and hoping to contribute to that practically, not separating off academic knowing from the rest of my activity.” (Marshall, 1999, p. 2)

Wat Marshall (1999) in deze prachtige zin grofweg zegt, is dat onderzoek altijd ook een persoonlijk proces is. De onderzoeker kiest bijvoorbeeld voor een onderzoek omdat het onderwerp hem of haar aangaat. Daarbij vervagen de lijnen tussen het leven en het onderzoek. Het onderzoek is niet gebonden en staat niet op afstand van het persoonlijke leven van de onderzoeker. Juist binnen deze vage grenzen is het volgens Marshall (1999) belangrijk om een constante onderzoekende houding te hebben waarbij geloofd wordt in meerdere perspectieven en niet in één waarheid. Daarbij richt de onderzoeker zich op een eerlijke wereld waaraan hij of zij kan bijdragen met praktische kennis. Deze kijk op wetenschap, leven en onderzoek raakt op alle vlakken mijn eigen visie. Mocht ik ooit in één zin moeten uitleggen hoe ik over deze zaken nadenk, dan zal ik deze zin schaamteloos overnemen. Deze visie is dan ook mijn leidraad geweest in dit onderzoek en vormt het fundament van mijn wetenschapsfilosofische positie.

2.2 Onderzoeksmethode

Zoals ik eerder stelde, paste *action research* naar mijn idee niet goed bij mijn oorspronkelijke onderzoeksdoelen. Het plannen, uitvoeren en evalueren van een concrete actie zou weinig ruimte over laten om meer in de breedte naar de wijk Lombok te kijken. Vanuit deze brede context wilde ik juist de achterliggende complexiteit duiden en de tegenstellingen in de wijk onderzoeken. Daarbij wilde ik het onderzoeksproces benaderen vanuit verschillende perspectieven waarbij ik vooral het gesprek aan wilde gaan met diverse bewoners en organisaties in de wijk Lombok. Ook wilde ik de ruimte hebben om de gesprekken open in te gaan, zonder vooraf opgestelde hypothesen of vragenlijsten. Deze gesprekken moesten leidend zijn binnen het onderzoek, juist ook omdat ik ervan overtuigd was dat Lombok alleen te begrijpen zou zijn vanuit het gesprek met verschillende bewoners als andere direct betrokkenen bij de wijk.

Hoewel ik geen mogelijkheid zag om *action research* te rijmen met mijn onderzoeksdoelen, vond ik het wel belangrijk dat ik een methode vond die aansloot bij de centrale concepten uit de *action research* benadering en de denkbeelden van Judi Marshall. Voornamelijk het participatieve aspect van onderzoek doen, wilde ik behouden. Ik zocht dus een methode die dit participatieve aspect van *action research* bevatte maar ook de ruimte gaf om in de wijk in te gaan, gesprekken te voeren en het onderzoek open in te steken. In deze zoektocht kwam ik snel uit bij *ethnographic research*.

2.2.1 Ethnographic research

In essentie lijken *action research* en *ethnographic research* redelijk veel op elkaar. Ten eerste is er in beide methoden een belangrijke rol voor participatie, wat voor mij een van de belangrijkste overwegingen was in de zoektocht naar een passende methode. Nisaratana Sangasubana (2011) stelt bijvoorbeeld dat *ethnographic research* onder andere focust op het samenwerken met anderen in plaats van hen zien als onderzoeksobjecten. Daarnaast geeft Sangasubana (2011) aan dat de onderzoeker binnen *ethnographic research* de kans krijgt om het professionele leven als onderzoeker te integreren met het persoonlijke leven; de vergelijking met *action research* en met name de concepten van Judi Marshall zijn hierin overduidelijk. Daarnaast ligt de focus van *ethnographic research*, net zoals bij *action research*, op het proces van leren. Blommaert & Dong (2010, p.12) stellen in hun boek over *ethnographic fieldwork* dat in *ethnographic research* het proces van onderzoek en dataverzameling de kennis oplevert: *“the process is the product”*. Daarbij benadrukken Blommaert & Dong (2010, p. 28) dat het onderzoeksproces binnen *ethnographic research* vooral een *learning process* is waarbij reflectie een belangrijke rol speelt, net als bij *action research*. Tenslotte gaat ook *ethnographic research* uit van een complexe wereld die niet altijd

te voorspellen is. *Ethnographic research* probeert deze complexiteit volgens Blommaert & Dong (2010) vanuit verschillende perspectieven te benaderen. Belangrijk hierbij is dat de onderzoeker openstaat voor emergente processen, net als in *action research*.

De focus van beide methoden is wel anders. Zoals eerder aangegeven draait *action research* om het plannen, uitvoeren en reflecteren van een concrete actie. *Ethnographic research* draait juist om het beschrijven, analyseren en verklaren van de complexe sociale realiteit (Blommaert & Dong, 2010, p. 14). Daarbij is de onderzoeksmethode van een sterk inductief karakter. Blommaert & Dong (2010) geven aan dat in *ethnographic research* het empirisch bewijs leidt tot de theorie, of in andere woorden "you follow the data" (p.14). Daarnaast focust *ethnographic research* zich op een unieke onderzoekssituatie. Er is generalisatie in hoofdlijnen mogelijk volgens Blommaert & Dong (2010), maar het onderzochte zal altijd op zichzelf staan omdat de context niet te reproduceren valt. Binnen deze context kijkt *ethnographic research* naar zowel het micro- als macroniveau, de integratie tussen deze twee werelden moet volgens Blommaert & Dong (2010) worden onderzocht en beschreven.

2.2.2 Koppeling met action research

De fundamenteën van de *ethnographic research* methode bleken goed aan te sluiten bij mijn onderzoeksdoelen en visie op onderzoek en wetenschap. Met de *ethnographic research* methode kreeg ik de ruimte om de wijk Lombok te onderzoeken zoals ik dat voor me zag aan het begin van het onderzoeksproces. Ik vond dan ook in *ethnographic research* wat ik zocht; een methode die in de centrale concepten veel overeenkomsten kende met *action research* maar een andere onderzoeksfocus kent. Deze focus, op het onderzoeken van een complexe sociale realiteit door participatieve vormen van onderzoek, was exact wat ik beoogde. Daarbij vond ik het erg interessant dat niet de theorie maar juist de data leidend zijn binnen deze vorm van onderzoek. Dit betekende dat ik de diverse gesprekken als leidraad kon gebruiken binnen het onderzoeksproces, zoals ik het aanvankelijk ook voor ogen had.

Toch had ik een sterk gevoel dat ik *action research*, en dan specifiek de *attitude of inquiry* van Judi Marshall (1999), niet kon laten vallen. Het voornaamste argument om *action research* niet te laten vallen, was voor mij dat ik me echt voor het eerst persoonlijk verbonden voelde met een wetenschappelijke benadering. Daarbij had ik sterk het gevoel dat juist de *attitude of inquiry* zeer goed aansloot bij dit onderzoek en mij kon helpen om het onderzoeksproces beter te kunnen duiden en uitvoeren. Zeker ook omdat ik een vrij open opgezet onderzoek voor ogen had waarbij ik letterlijk een onderdeel ben van hetgeen ik onderzoek. Daarnaast vind ik de concepten van Marshall als wetenschapsfilosofische benadering veel treffender uitgewerkt dan *ethnographic research*.

In het onderzoeksproces zag ik een combinatie van deze twee benaderingen voor mij. *Action research*, of eigenlijk specifiek de *attitude of inquiry*, zou binnen deze verweving meer de wetenschapsfilosofische leidraad kunnen zijn. *Ethnographic research* zou daarentegen echt fungeren als de methode, de *tool* om het onderzoek uit te voeren. Praktisch gezien hield dit in dat ik mij gedurende het onderzoeksproces heb opgesteld vanuit de *attitude of inquiry*. Dit betekende dat ik mij bewust probeerde te zijn van het persoonlijke aspect van het onderzoek en de vervaagde grenzen die daarbij ontstaan. Daarbij heb ik geprobeerd om door regelmatige reflectie de diverse uitdagingen die deze integratie tussen onderzoek en mijn persoonlijke leven met zich meebracht te ontdekken en te duiden. Binnen het onderzoeksproces heb ik verder geprobeerd om een constant onderzoekende houding aan te nemen waarbij ik, in lijn met de filosofie van Marshall, uitging van meerdere perspectieven in plaats van één waarheid. Om dit alles te bereiken, heb ik gebruik gemaakt van *ethnographic research* methoden voor dataverzameling en analyse. De *ethnographic research* methode stond dus voornamelijk in dienst van mijn onderzoeksdoelen en verschafte verder de focus van het onderzoek; het benaderen van de complexe sociale realiteit in Lombok.

Kortgezegd houd ik in dit onderzoek dus vast aan de *action research* benadering als wetenschapsfilosofische positie, met in het bijzonder de *attitude of inquiry* van Judi Marshall (1999). Als daadwerkelijke onderzoeksmethode gebruik ik *ethnographic research* om de complexiteit van Lombok te benaderen.

2.2.3 Verzameling van data

In *ethnographic research* zijn er meerdere mogelijkheden tot data-verzameling. Een van de voornaamste zijn interviews welke ook in dit onderzoek een prominente rol innemen. Hoewel andere auteurs onderscheid maken tussen verschillende soorten interviews, sluit ik mij aan bij de visie van Blommaert & Dong (2010, p.46): “*An interview is a conversation*”. Volgens Blommaert & Dong (2010) is een interview niet een eenzijdig ‘verhoor’ waarbij een vragenlijst wordt afgewerkt; er moet ruimte zijn voor het ontwikkelen van een gelijkwaardig gesprek waar onderwerpen op een natuurlijke wijze voorbijkomen en besproken worden. Daarbij is het volgens Blommaert & Dong (2010) belangrijk dat de interviewer persoonlijkheid laat zien; hij of zij is een integraal onderdeel van het gesprek en moet zichzelf dus durven blootgeven. Deze manier van interviewen spreekt mij erg aan. Ik vind op informele wijze een gesprek aangaan altijd veel prettiger dan een ‘vragenuurtje’. Daarnaast geloof ik ook sterk dat een interview voor beide partijen betekenisvol kan en misschien wel moet zijn. In dit onderzoek heb ik dan ook gesprekken gevoerd, geen interviews. Ook in de correspondentie met respondenten ben ik duidelijk geweest dat het niet ging om een interview, maar om een gesprek. Daarbij heb ik globaal aangegeven waar ik het over wilde hebben en nadrukkelijk geen strak tijdsframe genoemd. De reacties hierop waren positief, bewoners en organisaties wilden graag ‘in gesprek gaan’. In de gesprekken zelf merkte ik ook dat deze aanpak hielp om een goede sfeer neer te zetten. Deze goede sfeer leidde tot interessante gesprekken waar het lang niet altijd meer over de centrale onderwerpen ging. De ruimte die er lag om af te wijken van deze onderwerpen leidde vaak tot nieuwe inzichten, onbekende thema’s en interessante anekdotes. Daarbij had ik het gevoel, en dit gevoel werd ook een aantal keer bevestigd, dat ook de respondenten het fijne gesprekken vonden waar ze ook echt iets aan hadden. Door de losse structuur merkte ik in de data wel vaak ‘overbodige’ onderdelen maar juist die onderdelen waren cruciaal voor het verloop van het gesprek en dus uiteindelijk erg nuttig.

2.2.4 Gesprekken

In totaal zijn er voor dit onderzoek elf gesprekken (of interviews) gehouden met verschillende organisaties en bewoners in Lombok; vrijwel alle respondenten wonen zelf ook in de wijk. De elf gesprekken waren allemaal vooraf ingepland en vonden plaats op verschillende locaties verspreid over Lombok. De meeste gesprekken duurden ongeveer een uur waarvan een tweetal een stuk korter (rond de 30 minuten) en een drietal wat langer (rond de 80 minuten). In de zoektocht naar respondenten was een belangrijke wens om een diverse groep aan te spreken, Lombok is immers een wijk met grote diversiteit. Daarbij vond ik het erg belangrijk om het onderzoek vanuit verschillende perspectieven te benaderen en ging ik dus opzoek naar een groep respondenten die uiteenlopende rollen in de wijk vervullen om juist deze multidimensionale context te benaderen. Sommige respondenten zijn bijvoorbeeld actieve burgers, anderen (sociaal-) ondernemers. Ook zitten er grote verschillen tussen de organisaties waaraan de respondenten verbonden zijn. Ik heb bijvoorbeeld gesproken met organisaties die een zorgfunctie hebben, andere organiseren sociaal-culturele activiteiten in de wijk. Een aantal van deze organisaties zit al decennia in de wijk, andere een stuk korter. De respondenten kennen verder verschillende etnische, religieuze en sociale achtergronden. Ook op deze gebieden heb ik diversiteit proberen te bereiken. Vanuit privacyoverwegingen zal ik in deze masterscriptie geen enkele naam van een respondent of organisatie gebruiken, dit ook op verzoek van een aantal respondenten. In de bijlage van deze scriptie is wel een overzicht te vinden van de elf respondenten. Dit is een beperkt overzicht vanwege de privacy maar laat in hoofdlijnen de achtergrond van de respondenten zien. Een tweede argument om niet met namen te werken is dat het absoluut niet het doel is om organisaties of respondenten tegenover elkaar te zetten. In de verschillende hoofdstukken zal ik wel gebruik maken van generieke termen als ondernemer of buurtwerker om toch de context van een bepaald perspectief te kunnen schetsen.

Ten slotte ben ik vrijwel wekelijks het gesprek aangegaan met bewoners die ik op straat of in winkels tegenkwam. Wanneer ik bijvoorbeeld boodschappen deed of een rondje door de wijk liep, probeerde ik regelmatig het gesprek aan te gaan met bewoners. Veelal waren deze gesprekjes niet meer dan een praatje van een paar minuten over het weer of het voetbal. Na verloop van tijd ben ik ook deze gesprekjes, hoe kort en luchtig ze ook waren, steeds meer gaan waarderen en doe het nog steeds erg graag. Soms kon ik echter wel degelijk koppelingen met

het onderzoek maken en ook op bepaalde inhoudelijke zaken ingaan. Gedurende het onderzoek, maar ook nu nog, probeerde ik ruimte te vinden voor deze korte informele gesprekjes. Deze gesprekken gaven mij inzicht over hoe de ontwikkelingen die in de wijk spelen werden ervaren en gaven mij in sommige gevallen de kans om bepaalde aannames te testen. Ook deze gesprekjes zullen een plek krijgen in deze masterscriptie.

2.2.5 Observaties

Een ander middel om data te verzamelen binnen *ethnographic research* zijn observaties. Volgens Blommaert & Dong (2010) observeer je als onderzoeker vrijwel altijd. Wanneer je als onderzoeker binnen een organisatie rondloopt of bijvoorbeeld in een wijk als Lombok de straat oversteekt om groenten te kopen, dan vallen bepaalde zaken je op. Deze observaties dienen volgens Blommaert & Dong (2010) voornamelijk het doel om een meer algemeen beeld te schetsen van het onderzochte en zijn daarom erg relevant. Wanneer een algemeen beeld is geschetst, kunnen observaties de mogelijkheid bieden om verbanden te ontdekken en aannames te testen, ofwel *contextualisation* (Blommaert & Dong, 2010, p.31). In dit onderzoek heb ik gebruik gemaakt van verschillende observaties. Het grote voordeel van wonen in de wijk waar je onderzoek doet, is natuurlijk dat er elke dag mogelijkheden zijn om korte observaties te doen. De belangrijkste observaties waren gewoon in het dagelijks leven: lopend over de Kanaalstraat tijdens het winkelen, in de rij bij de paardenslager of zittend bij 'de Munt'. Juist deze ogenschijnlijk 'normale' situaties in het dagelijks wel en wee van de wijk Lombok gaven mij veel informatie. Op deze manier kon ik de sfeer proeven, het gevoel van de wijk ervaren en vooral zien of ik de processen en ontwikkelingen die in de gesprekken voorbij kwamen kon ontdekken in de praktijk. Naast deze korte observaties die zich afspeelden in het dagelijks leven in de wijk ben ik ook bij twee bijzondere jaarlijkse gelegenheden aanwezig geweest; de interreligieuze dodenherdenking op 4 mei en de 5-mei straatfeesten. De dodenherdenking op 4 mei in Lombok is een bijzonder initiatief omdat het interreligieus wordt georganiseerd door de Turkse ULU-moskee, de Liberaal Joodse Gemeente Utrecht, de Marokkaanse Assouna-moskee, de Antoniusgemeenschap en de Protestantse Wijkgemeente Utrecht-West. Deze dodenherdenking was indrukwekkend om aan deel te nemen en gaf mij de kans om te observeren hoe deze verschillende religies eens per jaar samen komen om oorlogsslachtoffers te herdenken. De volgende dag, op 5 mei, ben ik de hele dag aanwezig geweest tijdens de 5-mei straatfeesten, een begrip in de stad Utrecht. Deze straatfeesten worden al tientallen jaren georganiseerd in de wijk met verschillende activiteiten gedurende de dag en een vrijmarkt georganiseerd door bewoners. Ook het bijwonen van deze activiteit was een bijzonder moment waarin Lombok zich van zijn beste kant liet zien.

2.2.6 Documenten

Naast observaties en interviews heb ik in dit onderzoek gebruik gemaakt van data uit verschillende documenten. Zoals eerder gesteld, kijkt *ethnographic research* zowel naar het macro- als microniveau (Blommaert & Dong, 2010). Om de context van het macroniveau te kunnen schetsen, is alleen data uit de gesprekken en observaties niet genoeg. Voor dit onderzoek heb ik gebruik gemaakt van verschillende gemeentelijke documentatie zoals beleidsnota's en omgevingsvisies. Verder zijn er bijvoorbeeld een aantal verslagen van buurtbijeenkomsten en verschillende cijfers over de wijk Lombok beschikbaar via de website van de Gemeente Utrecht. Naast deze documentatie zijn ook berichten in diverse media een belangrijke bron van informatie geweest. Deze berichten laten niet alleen verschillende gebeurtenissen in de wijk zien maar ook het beeld dat in de media van Lombok wordt geschetst. Al deze documenten hebben bijgedragen aan het complete beeld dat ik in dit onderzoek probeer te schetsen en zijn om deze reden dan ook onmisbare data.

2.3 Data-analyse

Eerder noemde ik dat de data, en dan in het bijzonder de gesprekken, in dit onderzoek leidend zijn. Gedurende het onderzoeksproces ben ik constant bezig geweest met het analyseren van de data om richting te geven aan het onderzoek. In de loop van de eerste gesprekken ontdekte ik steeds weer nieuwe thema's die relevant konden zijn voor het onderzoek. Naarmate de tijd vorderde, begon er steeds meer structuur in de data te ontstaan waarbij ik uiteindelijk uitkwam op een drietal thema's: sociale cohesie, gentrificatie en de participatiesamenleving. Het vormen van deze thema's ging op een natuurlijke wijze. De drie thema's kwamen in vrijwel alle gesprekken voorbij, vaak zonder dat ik daar expliciet op stuurde. Het was evident dat deze thema's belangrijk waren voor de

respondenten en dus voor het onderzoek. Daarnaast merkte ik gedurende het onderzoeksproces dat er eigenlijk ook geen andere thema's voorbijkwamen. Uiteindelijk had ik na de data-verzameling 116 pagina's aan interview-data, 29 pagina's aan observaties en gesprekjes op straat, tientallen documenten en drie globale thema's. Deze enorme hoeveelheid aan data moest uiteindelijk toch op een bepaalde manier verder uitgediept en geordend worden, om dit te doen heb ik gebruik gemaakt van *thematic coding analysis* (Robson & McCartan, 2016)

2.3.1 Thematic coding analysis

Zoals ik aangaf, was de analyse van de data een doorlopend proces van waaruit de drie globale thema's ontstonden. In de verdere analyse van de data zocht ik naar een methode die aansloot op de wijze waarop ik bezig was. *Thematic coding analysis* is een data-analyse methode die zich richt op het onderscheiden van thema's binnen grote hoeveelheden kwalitatieve data (Robson & McCartan, 2016). Het grote voordeel dat ik heb ervaren met het werken met deze methode van data-analyse is dat er een grote mate van vrijheid is en er weinig regels met betrekking tot de analyse zijn. Deze vrijheid geeft in mijn ogen dan ook de ruimte om de data flexibeler te benaderen en te verwerken, iets wat goed past bij mijn onderzoeksmethode.

Het doel van de *thematic coding analysis* is volgens Robson & McCartan (2016) om in de eerste instantie globaal een idee te hebben welke mogelijke thema's er in de data aanwezig kunnen zijn; deze eerste fase is hierboven beschreven. Vervolgens worden er initiële codes gecreëerd over de gehele data set, waarbij gelijke onderdelen dezelfde code krijgen (Robson & McCartan, 2016). Daarna worden vanuit deze initiële codes thema's onderscheiden die vervolgens tezamen in een netwerk worden geplaatst, ofwel een *thematic map* (Robson & McCartan, 2016, p.469). Ten slotte wordt vanuit deze *thematic map* geprobeerd om de verschillende thema's te integreren en te interpreteren (Robson & McCartan, 2016, p. 476). Uiteindelijk zal een geïntegreerd en gethematiseerd beeld van de data ontstaan waarbij de verbanden tussen de verschillende thema's uitgediept zijn. Deze methode van data-analyse vond ik erg prettig werken. Het gaf mij de vrijheid en ruimte om op een creatieve manier met de data aan de slag te gaan. Hoewel ik in eerste instantie een enorme hoeveelheid codes te verwerken had, paste deze toch allemaal in de drie eerdergenoemde thema's. Deze vorm van codering heeft voornamelijk geholpen om de data beter te structureren en gemakkelijker verschillen en verbanden te kunnen duiden. Uiteindelijk heeft deze manier van data-analyse mij een compleet en verdiepend beeld gegeven van de data.

2.4 Validiteit

Judi Marshall & Peter Reason (2007, p. 368) zien validiteit binnen een onderzoek voornamelijk als een *quality proces*. De onderzoeksmethode wordt in deze opvatting niet alleen ingezet voor data verzameling en analyse, maar ook om de kwaliteit van het onderzoek te vergroten. Volgens Marshall & Reason (2007) is het voornamelijk van belang om een *attitude of inquiry* aan te nemen, deze term is eerder in dit hoofdstuk al voorbijgekomen. Het vasthouden aan deze *attitude of inquiry* is volgens Marshall & Reason (2007) een waarborg tot een onderzoek van hoge kwaliteit en sterke validiteit. Marshall & Reason (2007) bouwen in het artikel verder op de eerdere concepten van Marshall, Ze stellen dat deze *attitude of inquiry* de volgende vijf componenten bevat:

- *Curiosity*: gedrevenheid om binnen het onderzoeksproces een actieve houding aan te nemen waarbij emergente processen worden bevraagd en onderzocht.
- *Willingness to articulate and explore purposes*: sensitief zijn voor het eigen perspectief, de aannames en de onderzoeksdoelen. De onderzoeker moet deze kunnen duiden binnen het proces en zich moeten afvragen hoe deze het onderzoek beïnvloeden.
- *Humility*: het accepteren van de beperkte kennis die de onderzoeker over een bepaald onderwerp bezit. Dit zal ertoe leiden dat de onderzoeker open staat voor andere perspectieven, nieuwe concepten en afwijkende conclusies.
- *Participation*: personen zijn geen onderzoeksobjecten maar mede-onderzoekers die een integraal aandeel leveren aan het onderzoeksproces.
- *Radical empiricism*: kennis is een dynamisch begrip met meerdere paradoxen en perspectieven.

Deze aanvulling op de *attitude of inquiry* geeft eigenlijk een extra dimensie aan mijn wetenschapsfilosofische positie. Voor mijn gevoel is bovenstaande uitwerking nog concreter in het benadrukken wat de positie van onderzoeker is en hoe hij of zij deze *attitude of inquiry* kan inzetten. Aan de hand van deze vijf punten en de eerdere uitwerking van Marshall heb ik mij in het onderzoek proberen te bewegen. Dit was niet altijd gemakkelijk. Het aannemen van deze *attitude of inquiry* betekende dat ik mijzelf soms moest inhouden in bijvoorbeeld het uiten van bepaalde aannames om zo juist open te blijven staan voor afwijkende standpunten. Ook vond ik het af en toe lastig dat gedurende het onderzoek steeds weer nieuwe perspectieven, thema's en paradoxen naar boven kwamen. Dit zorgde ervoor dat er momenten waren dat het moeilijk was om binnen het grotere geheel de rode draad te zien. Uiteindelijk merkte ik wel dat het aannemen van deze *attitude of inquiry* mij hielp om een open houding aan te nemen waardoor het steeds gemakkelijker werd om binnen de alsmaar toenemende complexiteit te bewegen. Daarbij hielp vooral ook regelmatige persoonlijke reflectie, een van de centrale methoden binnen *action research*. Juist door geregeld terug te blikken op het onderzoeksproces kon ik bepaalde processen beter duiden en mijzelf kritisch beoordelen. De reflectie gaf mij vaak meer richting maar zorgde er ook voor dat ik mezelf soms wat meer afremde. Uiteindelijk denk ik dat het toepassen van deze reflectie en het aannemen van de *attitude of inquiry* heeft bijgedragen aan de kwaliteit van het onderzoek door het vooral meer diepgang te geven. In de discussie van dit onderzoeksverslag zal ik hier verder op terugkomen en kijken hoe de *attitude of inquiry* uiteindelijk heeft bijgedragen aan het onderzoek. Los van het positieve effect van het aannemen van de *attitude of inquiry*, zijn er ook andere aspecten van de onderzoeksmethode die in mijn ogen hebben bijgedragen aan de kwaliteit en validiteit van het onderzoek.

Joseph A. Maxwell (1996) noemt in zijn boek *Qualitative Research Design: An Interactive Approach* een aantal mogelijkheden om de validiteit van een onderzoek te waarborgen. Maxwell (1996, p.105) start eigenlijk door te stellen dat validiteit van een onderzoek zich in de kern rondom één vraag afspeelt; *How might you be wrong?* Om deze vraag te beantwoorden zal de onderzoeker, naast een aantal methoden die ik hieronder zal toelichten, zich vooral moeten richten op zogenaamde *validity threats* (Maxwell, 1996, p.106). Deze *validity threats* zijn mogelijke zaken binnen een onderzoek die afbreuk kunnen doen aan de validiteit. Mogelijke *validity threats* kunnen zeer divers zijn en vanuit verschillende hoeken naar voren komen. Het is volgens Maxwell (1996) aan de onderzoeker om de *validity threats* proberen te ontdekken en verder te specificeren. Aan het begin van dit onderzoek ben ik daarom gaan nadenken over deze *validity threats* en de vraag: hoe kan ik het mis hebben? De belangrijkste *validity threat* die ik voorzag was de relatief kleine groep respondenten.

In de aanloop naar dit onderzoek heb ik geprobeerd om zoveel mogelijk organisaties en actieve bewoners in Lombok te bereiken. Via de mail en telefoon heb ik uiteindelijk contact gezocht met zo'n veertig verschillende organisaties en bewoners. Los van een aantal onbeantwoorde mails en telefoontjes werd er in veel gevallen redelijk positief gereageerd. Vaak lukte het echter niet om een afspraak in te plannen omdat er geen tijd vrij gemaakt kon worden, wat begrijpelijk is. Uiteindelijk zijn er dus elf gesprekken gehouden, dit is iets minder dan ik voor ogen had. Om deze reden denk ik ook dat dit de belangrijkste *validity threat* is, want: hoe kom je tot een complete en gelaagde weergave van de sociale complexiteit in Lombok op basis van elf gesprekken? Om deze *validity threat* zoveel mogelijk in te dammen, heb ik een aantal stappen ondernomen.

Ten eerste heb ik mijn best gedaan om met de mensen te spreken van wie ik overtuigd was dat ik ze moest spreken. In veel gesprekken kwamen bijvoorbeeld bepaalde namen van personen uit de wijk steeds weer langs. Ik heb er alles aan gedaan om juist met deze mensen in gesprek te komen, dat is ook gelukt. Daarnaast vond ik het, zoals eerder gezegd, belangrijk om de diverse perspectieven in de wijk te benaderen. Dit betekende dat ik actief op zoek ben gegaan naar respondenten met verschillende rollen en achtergronden, ook dit is in mijn ogen aardig gelukt. De groep respondenten die ik heb gesproken is zeer divers en hebben uiteenlopende meningen en ideeën over de ontwikkelingen in de wijk. Dit heeft in mijn optiek bijgedragen aan de gelaagdheid van het onderzoek. Ten slotte is het belangrijk om te stellen dat elke respondent sterk in de wijk geworteld zit en een groot netwerk bezit, in mijn optiek versterkt dit hun uitspraken over de wijk. Natuurlijk is het altijd een mogelijk

dat ik bepaalde ingangen, perspectieven of ontwikkelingen over het hoofd heb gezien. In de discussie van dit onderzoeksverslag zal ik specifiek op dit punt dieper ingaan.

Los van bovenstaande *validity threats* zijn er meer (standaard) methoden om de validiteit in een onderzoek te waarborgen. Maxwell (1996, p.112) noemt bijvoorbeeld het hanteren van *triangulation*; het gebruik van verschillende soorten data die verkregen zijn vanuit een diverse groep respondenten. Zoals ik hierboven beschreef heb ik geprobeerd om een zo divers mogelijke groep respondenten aan te spreken. Wat betreft de rest van de data ben ik ook op zoek gegaan naar een bepaalde rijkheid. Het gebruik van zowel interviews als observaties en documenten hebben hier bijvoorbeeld aan bijgedragen. Een gespreksonderwerp als de verhouding tussen sociaal- en particuliere woningbouw kwam bijvoorbeeld zowel in de diverse gesprekken, als in gemeentelijke documentatie, als in het nieuws naar voren. Zulke overeenkomstigheden laten zien dat het thema niet alleen actueel en relevant is maar ook belangrijk om te benaderen in het onderzoek. Op deze manier heb ik constant proberen te zoeken naar parallellen en verbanden tussen conclusies, thema's en perspectieven binnen de diverse data.

Naast *triangulation* noemt Maxwell (1996, p.111) ook *respondent validation*, het checken van hypothesen en conclusies bij respondenten, als waarborg voor de validiteit. Ook in dit onderzoek heb ik deze 'check' regelmatig proberen te doen. In de loop van dit onderzoek kwamen bijvoorbeeld steeds meer hypothesen naar voren die ik vervolgens in de gesprekken heb proberen te delen. Op deze manier ontstond er op een natuurlijke manier een soort 'check' waaruit ik de bevestiging kreeg dat ik op het goed pad zat of juist helemaal niet. Toch bleek ook vaak dat het andersom werkte. Respondenten valideerden vaak onbewust bepaalde aannames of keuzes voor thema's. Ik gaf al eerder aan dat bijvoorbeeld een thema als gentrificatie eigenlijk in elk gesprek voorbijkwam zonder dat ik daarop stuurde, dit was voor mij ook een vorm van *respondent validation*.

Kort gezegd heb ik in dit onderzoek op vier manieren geprobeerd de validiteit en dus de kwaliteit te waarborgen. Ten eerste heb ik een *attitude of inquiry* aangenomen en geprobeerd om deze houding tijdens het onderzoek als leidraad te gebruiken. Ten tweede heb ik geprobeerd om vooraf mijn *validity threat* te minimaliseren door bepaalde keuzes te maken met betrekking tot de groep respondenten. Ten derde heb ik geprobeerd om verschillende soorten data te verzamelen van een zo divers mogelijke groep. Daarbij ben ik actief opzoek gegaan naar parallellen in de data. Ten slotte hebben de respondenten mij regelmatig bewust en onbewust een 'check' gegeven die mij de bevestiging gaf dat ik op de goede weg zat of juist niet. In de discussie van deze masterscriptie zal ik reflecteren op het gebruik van bovenstaande methoden om de validiteit te bevorderen en mij daarbij afvragen of zij het gewenste resultaat hebben opgeleverd.

Hoofdstuk 3 De participatiesamenleving

In de troonrede van 2013 sprak Koning Willem Alexander over het afscheid van de verzorgingsstaat en de transitie naar de participatiesamenleving. Sinds deze uitspraak is deze transitie de leidende trend binnen het uitgezette overheidsbeleid. Voormalig minister van Justitie Ernst Hirsch Ballin (2014) benadrukte in een artikel de populariteit van de term door aan te geven dat 'participatiesamenleving' zelfs is verkozen tot woord van het jaar in 2013. Ook in de kabinetsformatie van kabinet Rutte I was volgens Hirsch Ballin (2014) de participatiesamenleving hét trefwoord. Het lijkt er dus op dat de overgang naar de participatiesamenleving de komende jaren ons denken over de maatschappij en de rol van de overheid fundamenteel gaat veranderen.

Hirsch Ballin (2014, p.2) gebruikt in zijn artikel de definitie uit het van Dale woordenboek om de participatiesamenleving te omschrijven: "een samenleving waarin de burger voor zijn welzijn niet of niet alleen afhankelijk is van de overheid, maar gestimuleerd wordt daar zelf verantwoordelijkheid voor te nemen". Het gaat dus om een terugtrekbeweging van de overheid waarbij er meer ruimte bij de burger komt te liggen om bepaalde zaken in te vullen. Hoewel het niet voor het eerst is dat de overheid verantwoordelijkheid bij de burger op deze manier probeert te stimuleren, is het volgens Hirsch Ballin (2014) niet eerder zo'n centraal thema in het overheidsbeleid geweest. Een terugtrekkende overheid is volgens Hirsch Ballin (2014) vooral ook noodzaak omdat de overheid sinds de economische crisis moet werken met beperkte middelen. Met een beperktere rol zou het tekort teruggedrongen kunnen worden en kan er op die manier bezuinigd worden.

Ook in Lombok zijn de contouren van de participatiesamenleving duidelijk zichtbaar, zowel op beleidsniveau maar ook dichterbij de burger. In de wijk is al jaren, al lang voordat de term woord van het jaar werd, sprake van een grote diversiteit aan initiatieven en zetten bewoners zich in voor de leefbaarheid en het welzijn in de wijk. Kenmerkend is ook een bovengemiddeld percentage (88%) van bewoners dat zich verantwoordelijk voelt voor de buurt (buurtmonitor.nl). Juist deze veelheid aan verschillende initiatieven en actieve burgers wekte al voor de start van het onderzoek mijn interesse. Het viel mij al snel op dat er in Lombok een grote groep bewoners aanwezig is die zich inzet voor de wijk. Vrijwel elke dag is er wel ergens een activiteit gepland waar bewoners bij betrokken zijn, zowel actief als meer passief. Zo is verschillende keren per week gelegenheid om bijvoorbeeld samen te eten. Ook bij wijkontwikkelingsprojecten zoals bij de plannen rond de herinrichting van het Westplein, de 'toegangspoort' van Lombok, werken de bewoners van Lombok samen om de leefbaarheid van de wijk te waarborgen. Voordat ik met de gesprekken in de wijk begon, had ik sterk het gevoel dat de wijk Lombok niet begrepen en beschreven kon worden zonder deze context te onderzoeken. Hoewel ik de centrale thema's in mijn onderzoek nog niet had vastliggen, wilde ik vanuit dat gevoel de eerste keuze voor respondenten maken.

Ook vanuit mijn wetenschapsfilosofische positie vond ik het interessant om het onderzoek van 'onderaf' in te steken; het benaderen van sociale kwesties vanuit de burger. Ook om deze reden ben ik gaan zoeken naar gesprekspartners die naast bewoner, ook op een bepaalde wijze actief in de wijk zijn. Ik heb het geluk gehad dat ik een aantal van de actieve bewoners in Lombok heb kunnen bereiken en een gesprek met hen heb kunnen voeren. In die gesprekken kwam hun rol als actieve burger regelmatig ter sprake en hebben we dit thema uitvoerig kunnen bespreken.

Het doel van dit hoofdstuk is om het thema participatiesamenleving uit te werken in de context van Lombok. Ik doe dit langs drie lijnen; de rol van de gemeente, actief burgerschap & participatie en samenwerking & verbinding. Aan de hand van de diverse gesprekken, observaties en documenten zal ik proberen een zo compleet mogelijk beeld te schetsen van het thema en de achterliggende dynamiek en complexiteit. Na de behandeling van deze subthema's zal ik de theoretische achtergrond van het thema benaderen waarbij ik de lijnen in de literatuur probeer te ontdekken. Het hoofdstuk sluit ik af met een analyse waarin ik de theorie en de praktijk, ervaren in de wijk Lombok, met elkaar verbindt. Vervolgens zal ik aan het eind van het hoofdstuk in een korte terugblik de belangrijkste bevindingen van het hoofdstuk herhalen.

3.1 De rol van de gemeente

Als startpunt van dit hoofdstuk wil ik toch beginnen bij de gemeente in plaats van de burger, in dit geval de gemeente Utrecht. De gemeente stelt immers 'als overheid', de kaders waarbinnen de participatiesamenleving zich kan ontwikkelen. Gemeenten zijn niet altijd even populair bij de burger en worden, zoals vaker bij 'de overheid', inefficiëntie en bureaucratie verweten. Dat is niet anders in Lombok. Een projectleider gaf aan dat de gemeente vaak als "de boeman" wordt gezien door de wijkbewoners (gesprek 5, 21 april 2017). In gesprek met bewoners op straat werd dit negatieve beeld regelmatig bevestigd. Alleen al het woord 'gemeente' laten vallen bij wijkbewoners leidde vaak tot geïrriteerde blikken en hele lijsten met wat er beter geregeld moest worden. Het is misschien ook wel een natuurlijke reactie; veel burgers lijken de gemeente nog steeds te zien als de autoriteit in de wijk. De bewoners verwachten goede zorg en betere openbare voorzieningen en wanneer hier in hun ogen niet aan wordt voldaan krijgt de gemeente de schuld in de schoenen geschoven.

Soms leek het, in gesprek met deze bewoners, alsof het idee van de participatiesamenleving nog niet echt geworteld is in de beleving van de burger. De functie van de gemeente werd toch vaak nog gekoppeld aan de oude context van de verzorgingsstaat. Dit gaat natuurlijk gedeeltelijk nog op, de gemeente blijft verantwoordelijkheid dragen voor terreinen als zorg en veiligheid. Toch is de gemeente Utrecht de laatste jaren steeds meer nadruk gaan leggen op het stimuleren van participatie en actief burgerschap. Die nieuwe visie heeft impact op de positie die de gemeente inneemt in Lombok.

3.1.1 De positie van de gemeente in de wijk

De terugtrekbeweging die de gemeente de laatste jaren maakt, is in Lombok zichtbaar. Veel respondenten duiden dit proces vooral als een manier voor de gemeente om geld te besparen. Een buurtwerker omschreef het zelfs als "gewoon een doodordinaire bezuinigingsmaatregel" (gesprek 7, 12 mei 2017). Toch zien een aantal Lombokkers ook dat deze nieuwe context kansen met zich meebrengt. Een sociaal ondernemer die ik sprak, stelde bijvoorbeeld: "sociaal ondernemerschap en actief burgerschap vult een soort vacuüm op omdat de gemeente zijn handen er wat vanaf trekt" (gesprek 1, 16 maart 2017). Naast de hervorming van de zorg, waar ik later in dit hoofdstuk op terugkom, heeft de gemeente beleidsmatig bijvoorbeeld een aantal grote veranderingen doorgevoerd in het kader van participatie. Wat deze veranderingen initieerde is lastig te duiden. Wat wel duidelijk te zien is, is dat de gemeente Utrecht participatie beleidsmatig vanaf 2008 uit is gaan rollen.

In het rapport 'Beter participeren in de gemeente Utrecht' (2008) zijn de eerste schetsen van het participatiebeleid te herkennen. In dit rapport (2008, p.5) onderscheidt de gemeente vier domeinen van participatie:

- *Publieksdienstverlening*, betrokkenheid van burgers bij het verlenen van individueel gerichte diensten.
- *Inspraak*, bijvoorbeeld bij projecten in de openbare ruimte.
- *Participatie*, de mogelijkheid om invloed uit te oefenen tijdens besluitvorming.
- *Actief burgerschap*, zelfstandige activiteiten van burgers gericht op het verbeteren van de eigen leefomgeving.

De gemeente geeft in het rapport aan dat participatie legitimiteit verschaft aan het acteren van de overheid en dus cruciaal is voor bestuurlijk handelen. De ambitie die de gemeente in dit rapport uitspreekt, betreft voornamelijk het inbedden van participatie in het gemeentelijk apparaat. Dit betekende dat de gemeente vanaf 2008 een intensief traject is gestart waarbij participatie in de interne organisatie een belangrijke rol kreeg. Ambtenaren werden omgeschoold, departementen hervormd en participatie stond voortaan als vast punt op de agenda. Dit verandertraject kan gezien worden als start van het participatiebeleid dat de gemeente voerde vanaf 2008 en waarbij op steeds meer terreinen de samenwerking met de burger wordt opgezocht.

3.1.2 Samenwerking met de gemeente

In de eerdergenoemde nota van 2008 sprak de gemeente de ambitie uit om de burger actief te betrekken en meer ruimte te creëren voor initiatieven. Wanneer je de geluiden hoort in de wijk lijkt van deze ambitie nog niet genoeg terecht gekomen. Er is weliswaar ruimte om te participeren maar de gemeente gaat daar volgens veel wijkbewoners die ik heb gesproken niet altijd even zorgvuldig mee om. Er is veel kritiek op de manier waarop de gemeente invulling geeft aan het participatiebeleid. Een vaak gehoord geluid in de gesprekken, maar ook op straat, is dat de gemeente niet luistert of in ieder geval te weinig doet met de inbreng van de burger. Voornamelijk op het gebied van samenwerking met de burger zou de gemeente volgens een aantal respondenten nog stappen moeten zetten. Een projectleider ervaarde het gemeentelijk apparaat bijvoorbeeld als “een log systeem, waar je door heel veel lagen moet om dingen te bereiken” (gesprek 5, 21 april 2017). In een ander gesprek omschreef een sociaal ondernemer dat de gemeente “op een andere versnelling schakelt” (gesprek 1, 16 maart 2017). Een andere bewoner die ik sprak benadrukte daarnaast bijvoorbeeld dat de gemeente te weinig luistert naar de inbreng van de burger, bewoners zouden zelfs de gemeente smeken: “lees onze stukken!” (gesprek 6, 26 april 2017).

Een ander voorbeeld is het proces met betrekking tot de herontwikkeling van het Westplein. In een gesprek met een bewoner die betrokken is bij dit project werd het proces toegelicht (gesprek 6, 26 april 2017). Zij gaf aan dat het hele gebied rondom de Jaarbeurs, het Centraal Station en de kop van Lombok de komende jaren op de schop gaat. De gemeente wil feitelijk de binnenstad uitbreiden door een nieuwe stadskern te creëren in ‘West’. In het gebied moeten o.a. 3500 nieuwe woningen komen (cu2030.nl). Daarbij zoekt de gemeente ook al jaren naar een oplossing voor de enorme verkeersdrukte rondom het Westplein waarbij enige tijd ook een tunnel onder het plein is overwogen. Vanaf het begin van het project is er een grote groep bewoners uit Lombok actief betrokken bij het proces. Deze groep is, volgens de bewoonster die ik heb gesproken, niet tevreden over het verloop van het proces (gesprek 6, 26 april 2017). Wat zij voornamelijk aangaf, is dat er een angst heerst bij deze groep dat de gemeente te weinig kijkt naar leefbaarheid en zich vooral richt op bereikbaarheid en het bouwen van zoveel mogelijk woningen. Veel van deze bewoners balen, volgens de bewoonster, daarbij van de afstandelijke houding van de gemeente (gesprek 6, 26 april 2017). Waar eerst coproductie (oftewel samenwerking) plaatsvond, lijkt de gemeente nu toch te kiezen voor de eigen visie.

Ook het Initiatievenfonds van de gemeente Utrecht is onderhevig aan veel kritiek. Met de oprichting van dit fonds probeert de gemeente vrijwillige inzet binnen een buurt of wijk te stimuleren en dit zou het voor bewoners gemakkelijker moeten maken om een eigen initiatief te starten dat gericht is op het verbeteren van de leefbaarheid en het welzijn in de wijk (utrecht.nl). Toch vinden sommige respondenten dat het Initiatievenfonds niet functioneert zoals het zou moeten. Een bewoner gaf aan veel gebruik te hebben gemaakt van het initiatievenfonds maar bekritiseerde de trage werkwijze waardoor je soms “maanden verder” bent voordat er een beslissing is genomen (gesprek 6, 26 april 2017). Daarbij gaf zij aan dat het fonds voor veel bewoners nog niet toegankelijk genoeg is en de moeizame werkwijze rondom aanvragen op veel onbegrip stuit.

Het lijkt er op alsof de gemeente participatie te vrijblijvend benadert. In zekere zin is dat te rechtvaardigen omdat de gemeente officieel niet is gebonden aan de verschillende belangen vanuit de burgers (los van een aantal uitzonderingen). De legitimiteit van bestuur kan op deze manier wel in het geding komen. De gemeente bouwt juist, zoals in de nota van 2008 te zien is, haar participatiebeleid op deze vooronderstelling. Het is opvallend dat er op dit punt negatieve geluiden uit de wijk naar boven komen. De gemeente slaagt er dus schijnbaar (nog) niet in om de legitimiteit van bestuur te vergroten met haar participatiebeleid.

Aan de andere kant zie je ook een positieve invulling van het participatiebeleid. Een herontwikkelingsproject van de Kanaalstraat/Damstraat wordt bijvoorbeeld uitgevoerd door een externe partij die als taak heeft gekregen een gedragen visie te ontwikkelen. Ook binnen dit project heb ik met iemand gesproken die het proces heeft kunnen toelichten (gesprek 5, 21 april 2017). Het doel van dit project is om een visie te creëren waar de buurt

achterstaat. Deze visie zal aanpassingen introduceren voor de Kanaalstraat en de Damstraat en bewoners worden hierbij actief betrokken in het besluitvormingsproces. Deze aanpassingen hebben o.a. als doel de (verkeers)veiligheid te vergroten en de overlast te verlagen, maar ook leefbaarheid neemt een belangrijke plek in binnen de besluitvorming. Via diverse bijeenkomsten waar bewoners en ook ondernemers over de veranderingen konden overleggen, zal uiteindelijk een visie moeten ontstaan die de steun van de buurt zal hebben. Hoewel het een complex proces is waar diverse tegengestelde belangen in voorkomen, past de vorming van de visie goed binnen het participatiebeleid van de gemeente. Het is nog afwachten hoe de visie er precies uit gaat zien en wat de gemeente daarmee gaat doen, maar over het algemeen wordt deze manier van participatie in de besluitvorming door de meeste respondenten positief beoordeeld.

Ook de wijkraden spelen binnen het participatiebeleid een belangrijke rol. Uit een gesprek met een bewoner (gesprek 11, 29 mei 2017) bleek dat deze wijkraden specifiek door de gemeente zijn opgericht om bewonersparticipatie te bevorderen. Juist door een schakel te zijn tussen de gemeente en de burger wordt de afstand een stuk verkleind. Bij deze wijkraden lijkt de drempel om aan te kloppen een stuk lager waardoor bewoners hier gemakkelijker bepaalde problemen aankaarten die vervolgens via de wijkraad bij de gemeente worden geagendeerd. Ook deze wijkraden lijken een positief voorbeeld van hoe de gemeente het participatiebeleid op wijkniveau kan inbedden.

Toch blijft er, ondanks een aantal positieve voorbeelden, veel kritiek op de gemeente. De gemeente wordt verweten de focus te veel te leggen op bezuinigen waardoor er te weinig middelen voor de wijk beschikbaar zijn om mee te werken. Een aantal bewoners die ik heb gesproken vreest dat op deze manier in het welzijn en de leefbaarheid in de wijk weer een stap terug gezet wordt. Bewoners zien om zich heen nog steeds veel problemen. Een veel gehoord voorbeeld is het Molenpark waar een buurtwerker dagelijks alcoholverslaafden en drugsverslaafden ziet rondstruinen (gesprek 7, 12 mei 2017). In zijn optiek, en dit wordt door veel respondenten gedeeld, lijkt het wel of de gemeente de handen eraf heeft getrokken. De gemeente zou volgens hen niet adequaat omgaan met de problemen die er in Lombok spelen.

3.1.3. Vernieuwend Welzijn

Gelinkt aan het participatiebeleid van de gemeente is ook de zorg in 2013 volledig hervormd naar 'Vernieuwend Welzijn'. Deze hervorming is deels gekoppeld aan de decentralisatie van de zorg en is in essentie rond twee kerntaken georganiseerd: het versterken van de civil-society en maatwerk bieden in de sociale zorg (uitvoeringsnota Vernieuwend Welzijn, gemeente Utrecht, 2011). Daarbij hoopte de gemeente het welzijnswerk zo te hervormen dat er meer flexibiliteit zou ontstaan en innovatie zou worden gestimuleerd. Om de civil-society (of in andere woorden de participatiesamenleving) te versterken, zijn de meeste buurtwerkers vanaf 2014, toen deze nota werd geïmplementeerd, sociaal makelaar geworden. Een specifieke taak van deze sociaal makelaars is om het zelforganiserend vermogen van de burger te versterken door ondersteuning te bieden en hun netwerk te gebruiken. Daarnaast wil de gemeente met deze hervorming het welzijnswerk flexibeler inzetten, dat wil zeggen, alleen daar waar nodig. In de nota (2011) waarin het Vernieuwend Welzijn wordt uitgewerkt, geeft de gemeente aan dat de hervorming deels te maken heeft met een terugloop in middelen; de verandering was dus ook noodzakelijk vanwege de financiële situatie in 2011.

Het Vernieuwend Welzijn heeft een grote impact gehad op het buurtwerk en er is veel kritiek op deze nieuwe werkwijze. Deze kritiek werd o.a. geuit in een gesprek met een buurtwerker (gesprek 7, 12 mei 2017). Los van het feit dat het door hem wordt ervaren als een bezuinigingsmaatregel, is er bij hem onvrede over de wijze waarop het buurtwerk nu is georganiseerd. De buurtwerker (gesprek 7, 12 mei 2017) ervaarde meer afstand; hij wordt bijvoorbeeld geacht om te "wachten" in een buurthuis totdat mensen daar hulp komen vragen. De buurtwerker omschreef het letterlijk als: "ik moet gewoon op mijn handen zitten" (gesprek 7, 12 mei 2017). Ook is de bewegingsruimte om initiatieven te ondersteunen, volgens hem, verminderd en dit heeft naar zijn idee een negatief effect op de participatie in de wijk. Waar buurtwerkers vroeger ruimte ervaarden om echt de wijk in te duiken en dicht op de mensen te staan, is die ruimte voor zijn gevoel voor een groot deel weg. Ze zijn volgens

hem minder zichtbaar geworden en zien ook minder wat zich in de wijk afspeelt. Een mogelijk gevolg hiervan is dat de veiligheid afneemt. Deze buurtwerker gaf aan dat de problemen echt aan het opstapelen zijn (met het eerdergenoemde Molenpark als voorbeeld). De buurtwerkers zouden, volgens hem, na de veranderingen vanwege Vernieuwend Welzijn over minder middelen te beschikken om deze problemen aan te pakken. Er zijn grote zorgen bij deze buurtwerker dit uiteindelijk zal leiden tot meer overlast en andere incidenten. Het is zaak, volgens hem, dat de gemeente gaat luisteren naar de signalen uit de wijk en actief aan de slag gaat met de problemen die er liggen.

3.2 Participatie en Actief burgerschap

Hoewel in het rapport 'Beter participeren in de gemeente Utrecht' (2008), participatie en actief burgerschap expliciet worden genoemd, is het belangrijk om deze zaken los te koppelen van het participatiebeleid van de gemeente. Lombok kent immers een lange traditie van participatie en actief burgerschap welke zich grotendeels heeft ontwikkeld zonder de stimulering vanuit de gemeente. Bewoners die al lang in de wijk wonen, gaven hier in gesprekken meerdere voorbeelden van (gesprek 6, 12 april 2017) (gesprek 10, 22 mei 2017). Een mooi voorbeeld uit deze gesprekken is de renovatie van het Molenerf de Ster. Ook de omvorming van de Parkschool van een 'zwarte school' naar een gemixte school en de jaarlijkse 5 meifeesten die sinds de jaren '80 worden georganiseerd, zijn hier mooie voorbeelden van. Hoewel de gemeente in de meeste gevallen een rol heeft gespeeld bij deze vormen van participatie en actief burgerschap, had dat meestal vooral een ondersteunend karakter. Zo is er voor het Molenerf bijvoorbeeld een kapitaalinjectie gedaan waardoor de renovatie mogelijk werd.

De intrinsieke motivatie om 'iets' te doen in de wijk moet echter los gezien worden van het gemeentelijk beleid. In de verschillende gesprekken viel mij op dat er een echte drive is bij bewoners van Lombok om bepaalde zaken in de wijk aan te pakken. Het is bijzonder om te zien dat er een groot aantal bewoners is die al hun vrije tijd in de wijk steken, zonder enige financiële tegemoetkoming. In de gesprekken met bewoners hoor je de gedrevenheid om zaken in de wijk aan te pakken. Daarbij voel je de binding die deze bewoners hebben met Lombok waarbij er bijna sprake lijkt van een soort 'Lombok-mentaliteit'.

3.2.1 Participatie

Zoals ik eerder aangaf, is participatie in Lombok geen nieuw thema. In meerdere gesprekken kwamen voorbeelden ter sprake waarbij werd aangegeven dat bewoners al in de jaren '80 zeer betrokken waren met het wel en wee in de wijk. Een bewoner illustreerde dit door in een gesprek aan te halen dat dat buurtbijeekkomsten in die tijd, bijvoorbeeld rond de plannen voor de renovatie van de molen, zeer goed bezocht werden (gesprek 10, 22 mei 2017). Juist in een periode dat het niet goed ging in Lombok liet een groot aantal bewoners zien dat er wel degelijk mensen waren die zich wilden inzetten voor de wijk. Volgens een buurtwerker was in deze periode "Lombok bijna een scheldwoord" (gesprek 7, 12 mei 2017). Door de inzet van bewoners werd echter een stijgende lijn ingezet die juist de positieve kanten van Lombok aan het licht brachten. Deze bewoners lieten duidelijk van zich horen en hebben zo een belangrijke invloed gehad op de verbetering van de wijk Lombok die vanaf deze periode werd ingezet.

Dit historische beeld, om de goede kant van Lombok te laten zien en je daarvoor te willen inzetten, kenmerkt misschien ook wel de huidige ontwikkelingen, bijvoorbeeld bij de betrokkenheid van de wijk bij de herinrichting van de Kanaalstraat/Damstraat. Bij de startbijeekkomst vorig jaar september waren er volgens een projectleider (gesprek 5, 21 april 2017) bijna 130 mensen aanwezig. Natuurlijk leeft dit project in de wijk en zijn de belangen groot, maar de grote opkomst laat in mijn ogen zien dat er in Lombok een hoge mate van betrokkenheid is onder de bewoners. Hoewel de vergelijking met andere wijken moeilijk te duiden is, voelt het voor mij wel alsof er iets unieks in Lombok afspeelt. Het lijkt erop dat er in Lombok onder het grootste deel van de bewoners echt het gevoel heerst dat ze een Lombokker zijn. Ze voelen zich betrokken bij de wijk en pakken dan ook de mogelijkheden die de participatiesamenleving biedt om bijvoorbeeld inspraak te hebben. Het hoge percentage (88%) van bewoners dat zich verantwoordelijk voelt voor de buurt, lijkt van dit gevoel de bevestiging te zijn (buurtmonitor.nl).

3.2.2 Actief burgerschap

Naast een hoge mate van participatie kent Lombok ook een sterke traditie van actief burgerschap. Zoals ik eerder vermeldde zijn er, zeker vanaf de jaren '80, verschillende initiatieven opgebloeid die zich inzetten voor diverse zaken in de wijk. Deze verscheidenheid aan initiatieven kenmerkt echter ook het complexe karakter van een wijk als Lombok.

Een goed voorbeeld van actief burgerschap in Lombok zijn de verschillende buurthuizen welke (deels) worden gerund door vrijwilligers uit de buurt. Deze buurthuizen hebben een belangrijke zorg- en sociale functie. Daarnaast maken actieve burgers zich bijvoorbeeld ook hard voor het behoud en beheer van de publieke ruimte, zoals op het Muntplein. Ook kwam in een van de gesprekken voorbij dat steeds meer straten zich beginnen te organiseren om hun belangen te waarborgen (gesprek 11, 29 mei 2017). Een bewoner gaf in dit gesprek aan dat deze ontwikkeling voornamelijk te verklaren is vanwege de toename van overlast en de onveilige verkeerssituatie (gesprek 11, 29 mei 2017). De intrinsieke motivatie om 'iets' te doen komt in sommige gevallen blijkbaar ook voort uit negatieve ervaringen.

Bovenstaande voorbeelden beschrijven maar een klein deel van de verscheidenheid aan initiatieven. In mijn vrij uitgebreide zoektocht heb ik zeker niet alle initiatieven ontdekt. Niet alle vormen van actief burgerschap zijn even makkelijk te ontdekken of te benaderen. Dat is misschien juist ook wel het interessante van het actief burgerschap in Lombok, het heeft iets ongrijpbaars, het blijkt er te zijn zonder dat het zich als zodanig profileert (en is daarmee lastiger vindbaar). In het onderzoeksproces liep ik vaker tegen het ongrijpbare karakter van actief burgerschap aan. Het is bijzonder om te merken dat er bij veel zaken die ogenschijnlijk 'normaal' zijn in Lombok, zoals het bestaan van de initiatieven rond het Molenerf, veel meer afspeelt dan de meeste mensen door hebben. Het zal veel buurtbewoners niet bekend zijn welke inspanning medebewoners plegen om iets tot stand te brengen. De impact die actief burgerschap in Lombok heeft is belangrijk, maar wordt niet altijd als zodanig opgemerkt.

3.2.3 Actief burgerschap en diversiteit

Een ander aspect van het ongrijpbare karakter van actief burgerschap zit in diversiteit. Al vroeg in het onderzoeksproces viel mij op, en ik generaliseer hierbij enigszins, dat de diverse etnische bevolkingsgroepen in Lombok vaak niet terug te zien waren in de verschillende initiatieven die actief burgerschap kenmerken. De meeste initiatieven worden gedragen door voornamelijk Nederlandse bewoners. De twee moskeeën in de wijk spelen een belangrijke rol in representatie van hun achterban en je ziet vertegenwoordigers daarvan wel in verschillende projecten terug. Maar toch miste ik iets, de diversiteit die Lombok kenmerkt, vond ik niet altijd terug in initiatieven die kunnen worden gelinkt aan actief burgerschap. 1 op de 4 Lombokkers is van een niet-westerse afkomst (buurtmonitor Utrecht, 2016), deze verhouding zag ik niet terug in deze initiatieven.

In het eerste gesprek met een sociaal ondernemer die in de wijk verschillende projecten heeft ondersteund, sneed ik dit onderwerp aan (gesprek 1, 16 maart 2017). Hij bevestigde mijn beeld maar gaf aan dat veel van het werk dat wordt gedaan voor deze bevolkingsgroepen juist "onder de radar" gebeurt. Het klopte volgens hem dat de vertegenwoordiging uit de verschillende bevolkingsgroepen soms te kort schiet in Lombok. Dat betekent volgens hem niet dat er binnen deze groepen geen sprake is van actief burgerschap. Juist binnen deze groepen is er volgens hem, en dit beeld werd ondersteund door andere respondenten, een hoge mate van zelfredzaamheid en sociale controle. Wanneer bepaalde zaken binnen deze gemeenschappen moeten worden aangepakt, gebeurt dit vaak intern. Anders dan bij Nederlandse sociale ondernemingen of initiatieven treden deze informele netwerken volgens hem eigenlijk nooit naar buiten met hun werkzaamheden en zijn ze vaak niet formeel georganiseerd. Bij Nederlandse initiatieven, vaak gesitueerd in een mooi pand, zie je volgens hem bijvoorbeeld dat op de facebookpagina maandelijks impactmetingen worden gedeeld en foto's worden geplaatst (gesprek 1, 16 maart 2017). Vanuit de verschillende etnische bevolkingsgroepen in Lombok hoor je eigenlijk nooit iets in die trant. Deels werd dit in verschillende gesprekken toegeschreven aan een 'cultuur-ding', zij zouden minder snel naar buiten treden, maar ook stigmatisering speelt volgens een aantal respondenten een rol.

Hoewel ik graag ook deze informele netwerken van actief burgerschap had willen onderzoeken, bleek dat in de praktijk lastig. Een aantal keren heb ik met mensen kunnen spreken die connecties hebben in deze gemeenschappen maar het is mij in dit onderzoek nooit echt duidelijk geworden hoe groot de impact van deze vorm van actief burgerschap in Lombok is. In het gesprek met een sociaal ondernemer (gesprek 1, 16 maart 2017) gaf hij aan dat de impact van deze vorm van actief burgerschap waarschijnlijk veel groter is dan wij van buitenaf kunnen zien. Er lijkt van alles te gebeuren maar het is moeilijk te ontdekken. De enige keer dat ik een glimp zag van welk werk er binnen die gemeenschappen wordt verricht was tijdens een bezoek aan de Ulu moskee. Daar viel me op dat er bijvoorbeeld veel voor jongeren door de jeugdvereniging van de moskee wordt gedaan. Ook was het opvallend dat de moskee volledig uit giften is betaald, zo werd mij verteld, en niet uit subsidies (gesprek 9, 20 mei 2017). Dit is wat mij betreft hét voorbeeld van de zelfredzaamheid en assertiviteit van, in dit geval, de Turkse gemeenschap in Lombok.

Hier moet ik wel een kanttekening plaatsen, het is niet zo zwart-wit als ik hierboven schets. Ook de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen treden naar buiten, bijvoorbeeld tijdens een jaarlijkse markt op het Moskeeplein. Ook ondervond ik geen enkel probleem met het benaderen van bewoners uit deze gemeenschappen, het viel me juist op hoe open de mensen waren. Wat ik voornamelijk wil benadrukken, is dat er op het gebied van actief burgerschap nog een wereld lijkt te liggen onder de oppervlakte waar veel goede dingen schijnen te gebeuren met een grote betekenis voor verschillende bevolkingsgroepen. Deze vormen van actief burgerschap zijn relevant om mee te nemen wanneer het over diversiteit gaat.

3.2.4 Toekomst van actief burgerschap

Om het subthema actief burgerschap en participatie af te sluiten, wil ik nog kort ingaan op de toekomstperspectieven rond dit het thema. Wat een aantal respondenten die al langer in de wijk actief zijn, opviel, is dat het actief burgerschap in Lombok aan het veranderen is. Waar vroeger echt een ‘aanpak-mentaliteit’ heerste, lijkt dat nu te vervagen. Waar vroeger iemand een vervallen molen zag en dacht hier ga ik iets mee doen, zijn mensen nu gewend dat alles er al is en staat. Verschillende respondenten koppelen dit aan het feit dat het leven van mensen de afgelopen decennia veel vluchtiger is geworden. Mensen wisselen vaker van baan, huis, partner, wat zorgt voor minder binding met de wereld om je heen. Het gevolg hiervan is dat het actief burgerschap ook vluchtiger wordt. Hoewel veel mensen zich nog steeds inzetten voor de wijk, is dit steeds vaker onder bepaalde voorwaarden. Een mooi voorbeeld van deze verandering kwam naar voren in een gesprek met een bewoner. Zij gaf aan dat bij een theatervoorstelling: “iedereen aan de kassa wil staan, maar niemand wil bijvoorbeeld sjouwen” (gesprek 10, 22 mei 2017). De mensen vragen zich volgens haar steeds meer af wat het voor henzelf doet in plaats van wat het voor een ander doet waardoor er minder bereidheid is om de handen uit de mouwen te steken.

Al met al leidt dit steeds meer tot een afname van de ‘echte’ actieve burgers, die zich kostte wat kost inzetten voor de wijk. Dit kan er op termijn toe leiden dat het actief burgerschap in Lombok een steeds minder prominente rol inneemt wat weer gevolgen kan hebben voor de leefbaarheid in de wijk. Deze angst werd door een aantal respondenten geuit in de gesprekken. In de toekomst zal er, volgens deze respondenten, een nieuwe generatie op moeten staan die zich gaat inzetten voor Lombok.

3.3 Samenwerking en Verbinding

In een relatief kleine wijk als Lombok zijn er veel initiatieven die, juist door de kleinschaligheid van de wijk, vaak op de een of andere manier met elkaar te maken hebben. In een gesprek met een buurtwerker werd aangegeven dat juist de kleinschaligheid van Lombok ervoor zorgt dat samenwerken gemakkelijker wordt (gesprek 7, 12 mei 2017). Juist een meer compact netwerk aan initiatieven scheelt volgens hem in de kosten wanneer deze goed samenwerken omdat bepaalde zaken namelijk collectief geregeld kunnen worden. De meeste respondenten geven aan dat er over het algemeen goed wordt samengewerkt tussen de verschillende initiatieven in Lombok. Zo zijn er op het terrein van zorg verschillende vormen van samenwerking. Folders van het buurtteam liggen bijvoorbeeld verspreid over de buurthuizen in de wijk om zo de stap naar hulp gemakkelijker te maken (gesprek 2,

23 maart 2017). Ook hebben sociaal makelaars goede contacten in de wijk en maken die de verbinding tussen bewoners en de verschillende initiatieven. In de meeste gesprekken gaven respondenten, die veelal zelf bij deze initiatieven betrokken zijn, aan dat het contact met andere initiatieven goed is en dat er over het algemeen bereidheid is om samen te werken.

Toch voelde ik in de gesprekken soms een bepaalde spanning tussen de initiatieven waardoor ik me ging afvragen of dit te maken heeft met de samenwerking tussen initiatieven. In een aantal gesprekken heb ik dit gevoel van spanning proberen te duiden. Een aantal respondenten gaf inderdaad toe dat er soms sprake is van enige strijd tussen initiatieven. Dit verbaasde mij enigszins, je zou zeggen dat ze een gezamenlijk doel hebben: de leefbaarheid en het welzijn in Lombok vergroten. Waarom werken sommige initiatieven dan niet, of nauwelijks, samen? Gezamenlijk zouden ze wellicht meer kunnen bereiken dan alleen. In de laatste gesprekken kon ik de spanning die ik voelde iets beter duiden en begreep dat deze strijd zich voornamelijk op het gebied van doelgroepen afspeelt.

Elke organisatie of initiatief spreekt over het algemeen een eigen doelgroep aan. De Voedselbank zal niet worden bezocht door hoogopgeleide tweeverdieners en de bezoekers van de Voedselbank zullen meestal niet aansluiten bij bijvoorbeeld een betaalde cursus Zuid-Amerikaanse dans. Hoewel de U-pas aan minderdraagkrachtigen de mogelijkheid biedt om tegen een lager tarief aan bepaalde activiteiten mee te doen, blijf je deze scheiding houden. Het is ook een logisch gevolg van de manier waarop initiatieven worden georganiseerd; ze zijn vaak gericht op een specifieke doelgroep. Juist door de kleinschaligheid van Lombok zijn er weleens initiatieven die dezelfde doelgroep willen aanspreken, bijvoorbeeld vluchtelingen. Het gevolg hiervan is dat initiatieven in dezelfde vijver vissen wat irritatie kan veroorzaken. Veel van deze initiatieven zijn afhankelijk van subsidies en wanneer er een andere kaper op de kust komt, kan dat natuurlijk als concurrentie worden gezien. Een sociaal ondernemer ervaarde bijvoorbeeld “moeilijkheden met organisaties” (gesprek 3, 30 maart 2017). Deze organisaties hebben volgens hem het gevoel dat ze met elkaar moeten concurreren. Door deze concurrentie ontstaat er spanning wat in een ander gesprek (gesprek 5, 21 april 2017) werd gezien als een zekere onderlinge strijd die soms zeer persoonlijk wordt opgevat.

3.3.1 Verbinding binnen actief burgerschap

In deze strijd lijken doelgroepen soms te worden afgeschermd van elkaar. Een aantal respondenten gaf aan dat de scheidingen die hierdoor ontstaan steeds sterker worden. In een aantal gesprekken werd aangegeven dat de verschillende initiatieven veel meer op zoek zouden moeten gaan naar verbinding en samenwerking om de diverse doelgroepen meer bij elkaar te brengen. Veel van de respondenten zien dit nog te weinig gebeuren en vroegen zich af of initiatieven, zeker in Lombok, niet altijd juist op de diverse samenstelling van de wijk zouden moeten zijn gericht en verbinding zou moeten bevorderen. Juist deze strijd gaat volgens een projectleider “altijd ten koste van het welzijn dat je met elkaar probeert te verbeteren, het is heel belemmerend in wat je wil” (gesprek 5, 21 april 2017). Het voelde voor mij soms als verschillende eilandjes; de ‘yuppen’ zitten daar, de Turkse bewoners daar, de Surinamers daar. Het actief burgerschap lijkt op deze manier in zekere zin te polariseren

Het gevolg van deze polarisatie kan zijn dat de mate van verbinding in de wijk eronder lijdt. Dit geldt zeker nog niet overal. Juist in de buurthuizen viel het mij op hoe gemixt de bezoekers zijn. Er worden dagelijks allerlei activiteiten ondernomen voor alle buurtbewoners. Wijkbewoners van verschillende afkomst koken en eten bijvoorbeeld nog elke week samen. De verbinding tussen de verschillende groepen is niet verdwenen maar het is volgens verschillende respondenten wel aan het veranderen. Op straat in gesprek met bewoners merk je ook dat er vroeger meer onderlinge verbinding werd ervaren. Ditzelfde werd in de gesprekken meerdere malen benadrukt: vroeger was de verbinding tussen de verschillende bevolkingsgroepen groter. Deze, als negatief ervaren, ontwikkeling wordt voornamelijk gewijd aan de veranderde doelgroep in de wijk Lombok. Het proces van gentrificatie zorgt ervoor dat de groep witte hoogopgeleide mensen steeds groter wordt in Lombok. De verschillende initiatieven springen op deze ontwikkeling in door hun activiteiten aan te passen en zich zo meer op deze nieuwe doelgroep te richten. Het gevolg is dat veel andere groepen dreigen te worden buitengesloten waardoor

de scheidslijnen nog scherper worden. Het is de angst van veel respondenten dat de mate van verbinding tussen de verschillende bevolkingsgroep hieronder zal lijden en de verwijdering tussen hen zal toenemen.

3.4 Lijnen in de literatuur

De zoektocht naar literatuur rond het thema participatiesamenleving startte al vroeg in de onderzoeksperiode. Wat ik lastig vond, is hoe ik het thema in de literatuur moest aansnijden. In de wetenschappelijke literatuur is er veel te vinden over dit onderwerp maar het leek zich te beperken tot algemene beschrijvingen van de trends in de afgelopen decennia. Hoewel dit interessant is in de vergelijking met mijn eigen onderzoek, en het op macro-niveau de ontwikkelingen in Lombok kan duiden, miste ik specifieke aanknopingspunten met de ervaren praktijk in de wijk. Om deze reden heb ik de zoektocht naar literatuur (tijdelijk) gestaakt en ben ik mij vooral gaan focussen op de verschillende gesprekken en observaties. Na de dataverzamelingsperiode ben ik dieper gaan zoeken in de wetenschappelijke literatuur. Door het gebruik van zaken uit 'de praktijk', zoals bijvoorbeeld representatie, vond ik toch de aanknopingspunten in de theorie die ik eerder miste. Uiteindelijk heeft dit geleid tot een interessante duiding van de theorie die ik in dit deel van het hoofdstuk wil uitwerken.

Allereerst wil ik ingaan op de achtergrond van het thema dat in de wetenschappelijke literatuur wordt geschetst. Hoewel dit, zoals ik eerder stelde, vrij beschrijvend is, lijkt het mij relevant om de ontwikkelingen in de literatuur kort uiteen te zetten. Vervolgens wil ik dieper ingaan op de rol van de overheid binnen de participatiesamenleving. Daarbij wil ik vooral de verschillende perspectieven in de literatuur benaderen en tegenover elkaar zetten. Daarna zal ik ingaan op de rol van representatie en diversiteit binnen actief burgerschap. Deze begrippen kwamen eerder in dit hoofdstuk al voorbij en worden ook in de theorie behandeld. Ten slotte zal ik de theoretische verbinding opzoeken tussen de participatiesamenleving en sociale cohesie, het thema van hoofdstuk 6. Hoewel ik deze verbinding in de praktijk nog niet gelegd had, bleek dit in de theorie regelmatig te gebeuren. Na het uitzetten van de lijnen in de literatuur zal ik in het laatste deel van dit hoofdstuk de verbinding leggen tussen de praktijk en de theorie. In deze analyse probeer ik de theorie te duiden in relatie tot het onderzoek.

3.4.1 Theoretisch achtergrond

Zowel in de theorie als in de praktijk is de 'trend' voor de participatiesamenleving zichtbaar. In de wetenschappelijke literatuur is het thema populair te noemen en geniet het veel aandacht vanuit verschillende disciplines. Dat zorgt natuurlijk ook voor enorm veel literatuur waardoor het soms lastig was om een lijn in de literatuur te vinden. In deze rijkheid aan artikelen, boeken en andere publicaties is het om deze reden prettig een goede literatuurstudie te zoeken die een overzicht kan bieden. In opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken hebben de Wijdeven, de Graaf, en Hendriks in 2013 een zeer uitgebreide literatuurstudie naar actief burgerschap uitgevoerd. Doordat deze literatuurstudie zo omvangrijk is, biedt het de mogelijkheid om de lijnen in de literatuur te ontdekken. Deze literatuurstudie heeft dan ook aan de basis gestaan van de verdere theoretische duiding.

In hun studie verbinden van de Wijdeven et al. (2013) het thema actief burgerschap aan de ontwikkeling van de participatiesamenleving. Wat van de Wijdeven et al. (2013) benadrukken, is dat actief burgerschap inderdaad sinds een aantal jaar zeer populair is maar dat al in de jaren '80 wetenschappers begonnen met nadenken over een nieuwe invulling van het begrip burgerschap. In deze jaren leek, volgens van de Wijdeven et al. (2013, p.6), de rek uit de verzorgingsstaat. Burgers werden steeds passiever waardoor het belang van actief deelnemen aan de samenleving vervaagde. Veel beleidsmakers zochten een oplossing voor deze passiviteit. Waar tot en met de jaren '70 de focus voornamelijk lag op de rechten van burgers, ging het vanaf de jaren '80 over de plichten. Van de Wijdeven et al. (2013) merken in hun studie de vergrote aandacht voor actief burgerschap en de participatiesamenleving op, zowel in beleidsmatig als theoretisch opzicht. Hoewel het begrip actief burgerschap naar hun mening zowel in beleid als literatuur vaak te normatief wordt ingezet, is de focus duidelijk: burgerverantwoordelijkheid en burgerparticipatie. In de literatuurstudie wordt deze focus gekoppeld aan de verandering in de relatie tussen overheid en burger. Waar de burger mondiger wordt en zich steeds actiever met beleid gaat bemoeien, trekt de overheid zich terug en neemt zo een nieuwe rol aan.

Wat in de literatuurstudie niet echt uitgewerkt wordt, is hoe deze ontwikkeling in de literatuur werd beoordeeld. Ik kon me voorstellen dat deze ontwikkeling niet alleen maar positief is benaderd vanuit de wetenschap, zoals van de Wijdeven et al. (2013) lijken te schetsen. Vanuit deze redenering ben ik gaan zoeken naar een 'tegengekluid' en kwam ik uit bij Ade Kearns. Kearns heeft in de jaren '90, toen actief burgerschap en participatie beleidsmatig opkwamen, een aantal kritische artikelen geschreven met betrekking tot het thema. Hoewel Kearns (1995) niet negatief staat tegen de ontwikkeling van actief burgerschap', heeft hij wel bezwaren die ik niet in andere literatuur heb kunnen terugvinden. Kearns (1995) zag op twee punten mogelijke problemen in de institutionalisering van actief burgerschap. Ten eerste maakte Kearns (1995, p.4) zich zorgen over het *élitist* karakter van actief burgerschap. Hij noemt dit de elitaire strategie. Actief burgerschap is volgens Kearns (1995) vooral een zaak voor de hoogopgeleide elite. De functies binnen het nieuwe publieke domein die actief burgerschap bieden, worden volgens Kearns (1995) vooral door deze elite vervuld (dit heeft dus ook met representatie te maken waar ik later nog op terug kom). Kearns (1995) baseert zich hierbij op verschillende kwantitatieve data die laten zien dat de 'managers' uit de private sector ook in de publieke sector de dienst beginnen uit te maken. Het gevolg hiervan is dat de *silent majority*, waarmee Kearns (1995) doelt op de grote groep burgers, niet meer gehoord worden. Het democratisch gehalte van actief burgerschap staat hierbij op de tocht wat volgens Kearns (1995) de legitimiteit van de implementatie volledig tenietdoet. Deze ontwikkeling linkt Kearns (1995) aan het feit dat de overheid volgens hem de burger niet genoeg vertrouwt; het tweede probleem van actief burgerschap volgens hem. Kearns (1995) ziet dat de overheid moeite heeft om verantwoordelijkheid los te laten en dus vaker zal kiezen voor professionalisering van actief burgerschap. Kearns (1995) voorzag vrijwilligers die werden geleid door een betaalde manager. Deze manager zou wel het vertrouwen van de overheid hebben en zo meer vanuit de overheid dan de burger handelen. Kearns (1995) zag dit als een grote bedreiging voor het 'pure' actief burgerschap. Niet alleen versterkt het nog meer het *élitist* karakter, het haalt ook de verantwoordelijkheid voor handelen bij de burger weg. De fundamentele van actief burgerschap worden op deze manier volgens Kearns (1995) aangetast. Hoewel Kearns (1995) zeker kansen zag in het beleid van actief burgerschap, zijn deze twee bedreigingen volgens hem cruciaal om te benaderen in de discussie rond dit thema.

Toevallig is er een andere Kearns, Adrian J. Kearns, die (ook in de jaren '90) een redelijk terughoudende kijk had op de ontwikkeling van actief burgerschap. Kearns (1992) schetst in het artikel een aantal voorwaarden waaraan actief burgerschap in de toekomst zou moeten voldoen. Deze voorwaarden schetst Kearns (1992) omdat hij zich zorgen maakt over de ontwikkelingen van actief burgerschap. Ten eerste noemt Kearns (1992, p.32) het zoveel mogelijk voorkomen van *accountability*, verantwoording. Volgens Kearns (1992) is verantwoording in essentie een goed middel om te zorgen dat burgerinitiatieven enigszins gereguleerd worden. Er ontstaat echter een probleem wanneer deze verantwoording de overhand neemt, bijvoorbeeld door een enorme regeldruk. Overheden zijn volgens Kearns (1992) niet vies van allerlei regels en procedures maar deze beperken de mate van innovatie en creativiteit die burgerinitiatieven karakteriseren. Juist deze beperking zorgt volgens Kearns (1991) dat de hele essentie van actief burgerschap zijn waarde verliest. Als tweede kritiekpunt richt Kearns (1992, p.33) zich op de zogeheten *service-oriented perspective* van actief burgerschap. Dit perspectief, welke volgens Kearns (1992) bepalend was in de ontwikkeling van actief burgerschap in die tijd, richt zich voornamelijk op het verbeteren van efficiëntie van de overheid. In dit perspectief richt de overheid zich voornamelijk op bezuinigen en is actief burgerschap de tool om dat te bereiken. Kearns (1992) bepleit juist dat de focus van de implementatie van actief burgerschap *citizen-oriented* moet zijn. De nadruk van dit perspectief ligt juist op het betrekken van burgers in het publieke domein. Op deze manier zullen burgers de collectieve waarden leren wat uiteindelijk de samenleving positief ontwikkelt.

Het is duidelijk dat de laatstgenoemde twee auteurs uit de jaren '90 actief burgerschap niet direct zien als een positieve ontwikkeling en de haken en ogen benadrukken. De beperkingen die zij schetsen, zie je minder in meer recente theorie. Het is opvallend dat juist in de huidige tijd, met de verscherpte aandacht op actief burgerschap, er vrijwel geen kritische noot is te horen. In de literatuurstudie die van de Wijdeven et al. (2013) opstelden in 2013 is vrijwel geen wanklank te horen. Natuurlijk zijn er nog grijze gebieden, vragen waar beleidsmakers mee zitten, maar over het algemeen ziet iedereen actief burgerschap als dé weg voor de toekomst. Het enige punt

waar veel op terug wordt gekomen is de rol van de overheid binnen actief burgerschap. Eerder sprak ik al over relatie tussen burger en overheid. Deze relatie is, zeker in het afgelopen decennia, nog verder veranderd. Juist op dit punt is er nog veel discussie, welke positie moet de overheid in de nieuwe samenleving innemen? Op deze vraag wil ik in de volgende paragraaf ingaan.

3.4.2 De positie van de overheid

Eerder in dit hoofdstuk had ik het over de positie van de gemeente Utrecht in de wijk Lombok. Ook in de wetenschappelijke literatuur is de positie van de overheid binnen de participatiesamenleving nog voer voor discussie. De literatuurstudie die van de Wijdeven et al. (2013) hebben gedaan is in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken verricht juist omdat het Ministerie meer duidelijkheid wilde op dit terrein en omdat het worstelt met de (nieuwe) positie van de overheid. Van de Wijdeven et al. (2013, p.) stellen dat deze nieuwe positie, waarbij de overheid zich meer heeft teruggetrokken, bij de Nederlandse burger veel negatieve emoties oproept. De Nederlandse burger ziet het belang in verantwoordelijkheid te pakken voor de eigen omgeving, maar vindt de verschuiving van verantwoordelijkheid van overheid naar burger geen goede zaak. In deze context vindt de burger vooral dat de overheid zelf nog te veel steken laat vallen. Het is volgens hen om deze reden ongepast om verantwoordelijkheid af te staan. Blijkbaar is er nog veel argwaan en dat maakt het bepalen van de positie voor de overheid nog moeilijker (Wijdeven et al. (2013).

Van de Wijdeven et al. (2013) stellen dat in de literatuur vooral de nadruk wordt gelegd op de áánvullende houding van de overheid, de overheid moet niet gaan ínvullen. Dat is anders dan de lijn die zichtbaar is in achterstandswijken. Juist in deze wijken neemt de overheid, volgens van de Wijdeven et al. (2013, p.28) een meer specifieke beleidslijn aan. Deze specifieke beleidslijn is meer sturend maar dat heeft ook te maken met het feit dat de overheid in deze wijken een mindere mate van zelfsturend vermogen ervaart. Onderzoeken naar participatie en buurtinitiatieven geven, volgens van de Wijdeven et al. (2013, p. 29) de indruk dat de overheid het beste een betrokken en open houding aan kan nemen in plaats van een faciliterende rol. De ‘bureaucratische webben’ die ontstaan bij deze faciliterende rol zijn, volgens van de Wijdeven et al. (2013, p.29), absoluut niet bevorderlijk voor de stimulering van actief burgerschap. Dit sluit aan bij het punt van Kearns (1991) eerder maakte. De stimulans voor actief burgerschap zou dus, zo lijkt de conclusie uit deze onderzoeken, vooral ontstaan wanneer de overheid zich als partner opstelt in plaats van regelgever.

Toch is er volgens van de Wijdeven et al. (2013, p.29) geen ‘recept’ voor het stimuleren van bewoners initiatieven. Wel zien zij (2013, p.30) lijnen in de literatuur die kunnen worden gezien als ‘bevorderende omstandigheden’. Deze lijnen zal ik hieronder kort uitwerken.

- *Vertrouwen en loslaten*
De overheid vertrouwt de burger vaak niet en wil *in control* blijven, dat is niet terecht. De burger is vaak zeer inventief en kunnen veel ‘vitaler’ denken dan de meeste ambtenaren. Om de kansen vanuit deze context te benutten zal de overheid ruimte moeten bieden aan betrokkenheid en de burger met deze ruimte vertrouwen.
- *Variëren en afstemmen*
De ene burger is de ander niet, het draait binnen actief burgerschap om ‘maatwerk’. De faciliteiten voor participatie moeten dus flexibel en toegankelijk zijn waarin het perspectief vanuit de burger leidend is.
- *De rol van professionals*
Het ‘afstemmen’ op de burger gebeurt veelal door professionals. Buurtwerkers spelen een cruciale rol in de begeleiding van initiatieven en moeten dan ook de ruimte hebben om dicht op de burgers te staan. Deze buurtwerkers moeten de tools hebben om de burger te *empoweren*, de overheid moet deze tools faciliteren. Er wordt (te) veel gevraagd van deze buurtwerkers, zeker sinds de reorganisatie van de zorg. De overheid moet zorgen voor een werkbare situatie binnen deze verandering, deze buurtwerkers zijn cruciaal in het bevorderen van actief burgerschap.

- *Ambtelijk en bestuurlijke rugdekking*
De initiatieven leiden onder de regeldruk, dit is niet bevorderlijk. Waar de overheid rugdekking kan geven is in het steunen van de professionals, de buurtwerkers. Zolang deze professionals hun werk goed kunnen uitvoeren en de middelen en ruimte hebben om initiatieven goed te ondersteunen is dat de enige vorm van rugdekking die de overheid hoeft te geven.
- *Aandacht en waardering*
Dit spreekt eigenlijk voor zich en is in vrijwel elke context belangrijk om motivatie hoog te houden. Toch schort het vaak bij overheden in de uiting van deze aandacht en waardering.
- *Informatie en communicatie*
Wanneer burgers meer informatie ontvangen over bijvoorbeeld een nieuwbouwproject zullen ze ook eerder participeren. Verder is het cruciaal voor initiatieven dat ze duidelijke communicatie met de overheid hebben en informatie toegankelijk is.

Het is dus duidelijk dat er in de literatuur, ondanks het feit dat het geen 'spoorboekje' is (van de Wijdeven et al., 2013, p. 30), genoeg is te zeggen over de positie van de overheid. Het is interessant om straks de vergelijking te gaan maken met bijvoorbeeld het participatiebeleid van de gemeente Utrecht en de praktijk die in de wijk wordt ervaren. Eerst ga ik nog in op 'representatie binnen actief burgerschap', een belangrijk onderwerp in zowel praktijk als theorie.

3.4.3 Representatie in actief burgerschap

Eerder gaf ik al aan dat Kearns (1995) zorgen uitte dat actief burgerschap te veel een zaak voor de elite zou worden. Ook in andere wetenschappelijke literatuur is representatie in actief burgerschap behandeld. In de literatuurstudie over actief burgerschap stellen van de Wijdeven et al. (2013) dat er in de nationale en internationale literatuur het gebrek aan representatie wordt aangekaart. Het algemene beeld is dat het actief burgerschap toch voornamelijk wordt ingevuld door hoger opgeleide, autochtonen burgers van middelbare leeftijd. Hoewel dit beeld in veel onderzoeken wordt bevestigd, zijn er uitzonderingen te zien. In de literatuurstudie verwijzen van de Wijdeven et al. (2013) naar een onderzoek in Amsterdam dat op het gebied van representatie onderscheid maakt tussen verschillende vormen van participatie.

In dit onderzoek van Denters, Tonkens, Verhoeven en Bakker uit 2013 is ten eerste gebleken dat er regionale verschillen zijn. In Amsterdam is de representatie van verschillende groepen uit de samenleving een stuk beter dan in bijvoorbeeld steden als Enschede en Leiden. Wat daarbij opvalt, is dat er een verschil is te zien in verschillende vormen van participatie. Bij de meer 'formele' vormen van actief burgerschap, zoals inspraak in projecten in de publieke ruimte, is de representatie onvoldoende in alle drie de steden. Bij de meer 'informele' bewonersinitiatieven zien Denters et al. (2013) juist dat in Amsterdam de representatie een stuk beter is. Deze bewonersinitiatieven trekken meer jongeren, vrouwen en bewoners van een andere afkomst aan dan de meer formele vormen van actief burgerschap. Dit fenomeen is volgens Denters et al. (2013) te verklaren doordat de initiatieven vaak een andere insteek hebben. De bewonersinitiatieven zijn meer gericht op ontmoetingen, verbinding, sociale cohesie en spreken daarom een andere groep aan. In Amsterdam zijn er meer van zulke initiatieven dan in bijvoorbeeld Leiden. In Leiden ligt de focus van actief burgerschap meer op de publieke ruimte, dit spreekt een minder diverse groep aan. Wat Denters et al. (2013) terecht zeggen, is dat een gebrek aan representatie niet per se hoeft te betekenen dat de belangen van de ondervetegenwoordigde groepen niet worden meegenomen. Het is alleen wel de vraag of een gebrek aan representatie het democratisch beginsel van actief burgerschap niet ondermijnt.

Wat verder interessant is aan het onderzoek van Denters et al. (2013) is dat zij een directe link leggen tussen professionele ondersteuning en representatie. De ondervetegenwoordigde groep zou door begeleiding van bijvoorbeeld buurtwerkers beter de weg kunnen vinden en zo meer gehoord kunnen worden. Overigens stellen Denters et al. (2013) dat de beste motivator voor actief burgerschap voornamelijk binding met de buurt is. Hoe

langer in de wijk, hoe actiever en wanneer je dit doortrekt, betekent het dat ook representatie afhankelijk is van de mate van binding met de wijk.

Een andere auteur, Gill Seyfang (2003), trekt representatie in actief burgerschap nog breder. Seyfang (2003, p.699) stelt dat *social exclusion*, sociale uitsluiting, aan de basis staat van een gebrek aan actief burgerschap onder etnische minderheden. In Nederland is het thema sociale uitsluiting regelmatig onderwerp van gesprek. Nederlanders van niet-westerse afkomst voelen zich regelmatig buitengesloten, onder anderen door discriminatie en stigmatisering. Juist deze sociale uitsluiting stimuleert niet tot actief burgerschap bij deze bevolkingsgroepen. Seyfang (2003) ziet dan ook voor de overheid een belangrijke uitdaging om deze bevolkingsgroepen te stimuleren om actief deel te nemen aan de samenleving. Via actief burgerschap en participatie zouden deze groepen meer verbonden raken met de samenleving waardoor sociale cohesie toeneemt en sociale uitsluiting juist afneemt.

3.4.4 Participatiesamenleving en Sociale cohesie

Seyfang (2003) legt een link tussen de participatiesamenleving en sociale cohesie, het thema van hoofdstuk 5. In het artikel betoogt Seyfang (2003) dat de overheid actief burgerschap en participatie, zeker in achterstandswijken, moet stimuleren. Juist in deze wijken is volgens Seyfang (2003) de sociale uitsluiting het grootst en is het bevorderen van sociale cohesie het middel om dit op te lossen. Ook andere auteurs leggen de link tussen participatie, actief burgerschap en sociale cohesie. In hun literatuurstudie zien van de Wijdeven et al. (2013) dat zowel in beleid als theorie de relatie tussen actief burgerschap en participatie regelmatig wordt gelegd. In een artikel, dat van de Wijdeven et al. (2013) niet behandelen, wordt zelfs nog een stap verder gegaan. Jansen, Chioncel & Dekkers (2006) betogen dat actief burgerschap niet alleen een middel is om sociale cohesie te vergroten maar dat het ook sociale integratie bevordert. Deels lijkt dit op het argument dat Seyfang (2003) maakt over sociale uitsluiting maar Jansen, Chioncel & Dekkers (2006) trekken dit nog verder door. In het artikel stellen zij dat actief burgerschap een leerschool is voor burgers. Binnen actief burgerschap leren burgers wat er van hen als burger wordt verwacht. Waarden en normen, omgangsvormen, taal, er zijn nog veel meer voorbeelden te noemen van zaken die geleerd kunnen worden in actief burgerschap. Volgens Jansen, Chioncel & Dekkers (2006) heeft actief burgerschap dan ook een cruciale rol in dit sociale integratieproces. Overigens lijkt de redenering van Jansen, Chioncel & Dekkers (2006) enigszins op de *citizen oriented* focus van Kearns (1991). Ook Kearns (1992) ziet actief burgerschap als een manier om burgers collectieve waarden te leren.

De theoretische link tussen de participatiesamenleving en sociale cohesie is dus vrij evident in de literatuur. In hoofdstuk 5 zal ik bij behandeling van het thema sociale cohesie verder op deze link voortbouwen en weer de koppeling maken met dit hoofdstuk. Ter afsluiting van dit hoofdstuk leg ik de verbinding tussen theorie en praktijk.

3.5 Theorie en praktijk

De vele overeenkomsten tussen de bevindingen in de praktijk en de wetenschappelijke literatuur zijn opvallend te noemen. Op veel terreinen in de theorie herken ik zaken die mij ook in Lombok opvielen en die terugkwamen in de verschillende gesprekken die zijn gevoerd. Doel van het laatste deel van dit hoofdstuk is om de verbinding te maken tussen theorie en praktijk. Ik zal deze verbinding vormgeven langs dezelfde lijnen als in de behandeling van de literatuur, te beginnen met de theoretische achtergrond.

3.5.1 Theoretische achtergrond

Wat direct opvalt, is dat de aandacht voor de participatiesamenleving die ik omschreef aan het begin van het hoofdstuk ook in de theorie terug te zien is. Deze aandacht toont naar mijn idee wel een soort 'oogkleppeneffect'. Waar in beleidsmatig opzicht eigenlijk nooit een echte wanklank op het gebied van de participatiesamenleving klinkt, is dat ook in de theorie vrijwel niet terug te vinden. Dit is opvallend omdat juist vanuit de wijk de signalen op het gebied van bijvoorbeeld participatie vrij negatief te noemen waren. Alleen toen ik nog dieper ging zoeken in de theorie kwam ik wat meer pessimistische, misschien realistische, geluiden tegen.

In het eerste artikel dat ik heb behandeld van Kearns (1995) wordt gewaarschuwd voor het elitaire karakter van actief burgerschap. Ik vind het lastig te duiden of dit in Lombok aan de orde is. Ja, op het gebied van representatie viel me op dat er niet altijd sprake is van een brede vertegenwoordiging van de bewoners van de wijk, maar ik kan niet concluderen dat actief burgerschap in Lombok een elitair karakter heeft. Er bekleeden voornamelijk hoger opgeleide autochtonen functies binnen deze initiatieven maar Kearns (1995) koppelt dit aan een elitaire houding. Deze elitaire houding ben ik niet tegengekomen. Voor mijn gevoel zijn initiatieven in de wijk absoluut bezig met de belangen van de *silent majority* zoals Kearns (1995) die omschrijft. Een ander punt dat Kearns (1995) aanhaalt als mogelijke valkuil voor de participatiesamenleving, is het gebrek aan vertrouwen in de burger vanuit de overheid. Kearns (1995) voorzag dat de overheid steeds meer zou gaan professionaliseren rondom actief burgerschap wat uiteindelijk de verantwoordelijkheid bij de burger weer weghaalt. Die professionalisering is in Lombok wel duidelijk te zien, de vraag is alleen of het zo'n slechte zaak is zoals Kearns (1995) dat ziet. Een voorbeeld van deze professionalisering is het project rondom de herontwikkeling van de Kanaalstraat/Damstraat. De herontwikkeling, en dan voornamelijk het creëren van een gedragen visie, wordt geleid door professionals die ervaring hebben en vaker soortgelijke projecten ondersteunen. In die zin lijkt professionalisering geen slechte zaak. In dit project zorgen de professionals dat de visie ook echt gedragen is, dat participatie wordt bevorderd en dat inspraak laagdrempelig is. Wanneer de verantwoordelijkheid voor deze zaken bij de burger komt te liggen, is het de vraag of dit gunstig uitpakt voor actief burgerschap en voor het te bereiken doel.

Wat je in Lombok wel ziet, is dat de verantwoordelijkheid op andere manieren wordt ingeperkt, namelijk door regeldruk. Die regeldruk ziet (de andere) Kearns (1992) weer als een drempel om actief burgerschap te stimuleren. Hoewel dit aansluit op het punt van professionalisering is het toch iets breder dan dat. Kearns (1992) ziet regelgeving echt als een de-motivator en het zou volgens hem creativiteit en innovatie in de weg staan. In Lombok zie je dit vooral gebeuren bij het Initiatievenfonds. Veel respondenten klagen over het feit dat dit fonds niet toegankelijk is en dat de besluitvorming een enigszins obscuur karakter heeft. Juist deze vorm van regeldruk zorgt volgens respondenten dat initiatieven beperkt worden en dat dit leidt tot veel frustratie. Dit beeld wordt bevestigd door de behandelde theorie.

Het tweede kritiekpunt dat Kearns (1992) noemt is dat de overheid zich moet richten op een vorm van actief burgerschap met een *citizen oriented* focus in plaats van *service oriented*. Bij deze laatste vorm is de overheid volgens Kearns (1992) te veel bezig met efficiëntie en bezuinigen. De focus van actief burgerschap moet volgens Kearns (1992) juist liggen op het betrekken van de burger in de samenleving en de burger zo collectieve waarden kan worden aangeleerd. Vanuit mijn onderzoek kan geconcludeerd worden dat de focus van de gemeente Utrecht meer *service oriented* is dan *citizen oriented*. Hoewel de gemeente zeker de nadruk legt op de burger in het beleid lees je tussen de regels door vooral een meer financiële argumentatie. Dit gevoel leeft ook bij de respondenten; participatie lijkt te worden gestimuleerd om bezuinigingen te kunnen doorvoeren. Of dit ook daadwerkelijk actief burgerschap in de weg zit, is lastig te bepalen. Het beleid van de gemeente geeft in toenemende mate ruimte voor participatie en in die zin is het geen beperking. Toch zou een meer *citizen oriented* benadering wellicht participatie, of in ieder geval het functioneren van de participatiesamenleving in Lombok, kunnen verbeteren.

3.5.2 De positie van de overheid

In de literatuur betogen diverse auteurs dat de overheid in de participatiesamenleving voornamelijk een aanvullende en niet een invullende rol moet aannemen. Hoewel van de Wijdeven et al. (2013) bepleiten dat de overheid in achterstandswijken juist meer aanwezig moet zijn om zelforganisatie te stimuleren, lijkt de aanvullende rol de meest dominante visie in de theorie. In de literatuurstudie vullen van de Wijdeven et al. (2013) aan dat deze aanvullende rol vooral als faciliterend zou moeten worden gezien. De nadruk van de overheid op te veel sturing zou 'bureaucratische webben' creëren die actief burgerschap beperken. Dit sluit aan op de punten van Kearns (1992) die ik hierboven maakte met betrekking tot verantwoordelijkheid.

Wat opvalt is dat van de Wijdeven et al. (2013) aangegeven dat er nog veel argwaan is onder de burgers met betrekking tot deze nieuwe positie van de overheid. Volgens van de Wijdeven et al. (2013) laat de overheid volgens de burger nog te veel steken vallen en wordt het ongepast ervaren dat de overheid verantwoordelijkheden afdraagt. Dit zou een verklaring kunnen zijn voor het feit dat ik in Lombok het gevoel had dat de oude context van de verzorgingsstaat nog niet is losgelaten door de bewoners. Het is aannemelijk dat bewoners van Lombok het afstaan van verantwoordelijkheden door de gemeente niet gepast vinden wanneer de publieke voorzieningen in hun ogen nog niet op peil zijn.

In de literatuurstudie geven van de Wijdeven et al. (2013) verder een aantal punten die de overheid zou moeten meenemen in het bepalen van haar positie in de participatiesamenleving. Deze aandachtspunten kennen veel raakvlakken met de ervaren praktijk in Lombok. Twee punten die van de Wijdeven et al. (2013) noemen, wil ik uitlichten in de vergelijking met de context in Lombok. Ten eerste de rol van professionals. In de literatuurstudie kaarten van de Wijdeven et al. (2013) aan dat de professional, zoals een buurtwerker, een cruciale rol heeft in het bevorderen van participatie. De professional moet de ruimte en de middelen krijgen om hun werk dicht op de burger uit te voeren, alleen zo zullen zij hun werk goed kunnen doen. Wanneer je kijkt naar het beleid met betrekking tot Vernieuwend Welzijn zie je inderdaad dat de gemeente professionals als buurtwerkers inzet om de civil society te vergroten. Je zou zeggen dat de gemeente dit aandachtspunt dan ook heeft vertaald in beleid. De realiteit is echter dat de buurtwerkers juist sinds dit nieuwe beleid meer afstand ervaren en niet het gevoel hebben dat ze de middelen aangereikt krijgen om hun werkzaamheden goed uit te kunnen voeren. Dit heeft dus een negatief effect op het stimuleren van participatie in Lombok en dit wordt in de theorie bevestigd. Een tweede aandachtspunt dat van de Wijdeven et al. (2013) noemen, is het belang van informatie en communicatie. Ook dit kwam terug in het onderzoek. In de verschillende gesprekken met respondenten, maar ook op straat, merk je dat de gemeente hier nog een slag te maken heeft. Als de gemeente participatie serieus wil bevorderen, zal het meer open en direct moeten communiceren met de burger. Wat opvalt is dat de gemeente in de basis wel de goede dingen doet maar dat het aan de uitvoering schort. Juist op dit punt zal de gemeente een sterkere positie moeten innemen om zo de participatiesamenleving in Lombok verder te laten ontwikkelen.

3.5.3 Representatie in actief burgerschap

De representatie binnen actief burgerschap in Lombok is enigszins dual te noemen. Aan de ene kant zijn er genoeg voorbeelden te noemen waar representatie aanwezig is, soms richting een specifieke achterban, andere keren meer gericht op een bredere groep bewoners. Zo richt de moskee zich bijvoorbeeld voornamelijk op de belangen van hun achterban, maar zie je daarnaast in de verschillende buurthuizen de diversiteit terug die Lombok kenmerkt. Wat daarbij wel opvalt, is dat veel initiatieven gerund worden door voornamelijk (hoogopgeleide) autochtonen. De vraag is wat daadwerkelijk de impact is van dit mogelijke gebrek aan representatie in het trekken van verschillende initiatieven.

In de literatuur werd door Denters et al. (2013) terecht aangegeven dat een gebrek aan representatie niet direct hoeft te beteken dat de belangen van overige bevolkingsgroepen niet worden gehoord. In Lombok heb ik, zoals ik eerder stelde, niet het gevoel dat deze belangen slecht vertegenwoordigd zijn. Juist in de gesprekken met, veelal hoogopgeleide, actieve burgers merkte ik dat de minder vertegenwoordigde bevolkingsgroepen echt in bescherming worden genomen. Dit geeft sterk de indruk dat een brede doelgroep wordt beoogd. Wanneer je verder kijkt naar bijvoorbeeld de inspraakavonden rondom de herontwikkeling van de Kanaalstraat/Damstraat dan zie je dat de representatie stukken beter is. Bij deze inspraakavonden zijn mensen uit vele bevolkingsgroepen in Lombok aanwezig. Dit sluit dus aan bij het beeld wat Denters et al. (2013) schetsen, de meer 'informele' vormen van actief burgerschap kunnen vaak op meer representatie rekenen.

Wat in de literatuur niet naar voren komt, is de 'onderlaag' die ik in de praktijk tegenkwam. Nergens in de literatuur rondom representatie wordt gesproken over het zelforganiserend vermogen van groepen die zich minder profileren en veel binnen de eigen groep weten te regelen. Deze vorm van actief burgerschap wordt op geen enkele manier benaderd vanuit de literatuur wat toch opvallend te noemen is. Het kan zijn dat deze 'onderlaag'

inderdaad ongrijpbaar is, zoals ik eerder stelde. Ik vraag me alleen af of het niet een ietwat stigmatiserende houding is binnen de wetenschappelijke gemeenschap. Representatie wordt bijna gezien als een soort hulpmiddel om te zorgen dat bepaalde bevolkingsgroepen hun recht op een stem kunnen uitoefenen. In Lombok bleek dat deze groepen wel degelijk de zelfredzaamheid hebben om niet alleen die stem te laten horen maar ook hun eigen sociale kwesties intern op te lossen. Toch vraag ik me af of de impact van deze 'onderlaag' niet veel groter is dan wij denken. Het zou interessant zijn om hier ook theoretisch meer duiding aan te geven in de toekomst.

Wat betreft de relatie tussen binding met de wijk en actief burgerschap, die Denters et al. (2013) schetsen, is de parallel met Lombok ook goed te zien. Zoals ik aangaf in de bevindingen uit de praktijk maken veel respondenten zich zorgen over het feit dat er weinig nieuwe 'vaste' actieve burgers bij komen. Het actief burgerschap is, net zoals het huidige leven, vluchtiger geworden in Lombok en wordt nu nog vooral door 'oude' bewoners ingevuld. Het is de vraag of de mate van verbinding met de wijk dan ook minder is geworden. Gezien de hoge cijfers van betrokkenheid zou je zeggen van niet. Ook voorbeelden als de 5 mei markt laten zien dat er nog steeds een grote groep bewoners is die graag in de wijk activiteiten willen doen. Daarnaast komen er natuurlijk steeds meer nieuwe bewoners bij. De toekomst zal leren of zij de binding met Lombok ervaren en dit vertalen naar actief burgerschap.

Tot slot introduceerde ik in de behandeling van de theorie het begrip *social exclusion* van Gill Seyfang (2003). Wanneer je kijkt naar wat Seyfang (2003) eigenlijk zegt, is dat er sprake is van polarisatie onder bevolkingsgroepen; etnische minderheden voelen zich niet meer thuis door stigmatisering en discriminatie. Actief burgerschap is hier volgens Seyfang (2003) het antwoord op. Toch lijkt dat in Lombok niet het antwoord te zijn. Zoals ik aangaf, lijkt in Lombok de polarisatie binnen actief burgerschap zelfs toe te nemen. In steeds mindere mate is er sprake van verbinding tussen bevolkingsgroepen. Natuurlijk zijn er nog genoeg voorbeelden waar dit wel het geval is, zoals in de buurthuizen. Toch merk je in de gesprekken dat er steeds meer verschillen tussen initiatieven ontstaan waarbij bepaalde groepen van elkaar worden afgeschermd. Deze afscherming kan juist leiden tot meer polarisatie waardoor de sociale uitsluiting ook zal toenemen.

3.5.4 Participatiesamenleving en sociale cohesie

In de theorie wordt actief burgerschap gekoppeld aan sociale cohesie. Een stimulering van actief burgerschap zal volgens de literatuur leiden tot verbeterde sociale cohesie. In Lombok zie je meerdere voorbeelden dat dit het geval lijkt te zijn. Verbindende activiteiten als samen eten en koken worden wekelijks georganiseerd. Toch is er ook een keerzijde. Zoals ik hierboven ook al uiteenzette, lijkt actief burgerschap ook te leiden tot meer polarisatie wat uiteindelijk wellicht negatieve effecten kan hebben op de sociale cohesie. Er lijkt dus sprake van een aantal tegenstellingen in Lombok. De relatie sociale cohesie en de participatiesamenleving is in de praktijk misschien niet zo simpel als in de literatuur wordt gesuggereerd.

3.6 Terugblik

In dit lange hoofdstuk heb ik veel zaken opgepakt. Naast een introductie van diverse ontwikkelingen en processen in Lombok, heb ik geprobeerd om de context van de participatiesamenleving te schetsen. In eerste instantie heb ik dit gedaan aan de hand van drie subthema's: de rol van de gemeente, actief burgerschap & participatie en samenwerking & verbinding. Wat opviel in de behandeling van deze subthema's is dat er sprake is van een sterke dualiteit in Lombok. Aan de ene kant functioneert de participatiesamenleving naar behoren, diverse projecten worden bijvoorbeeld aan de hand van inspraak geleid en er is een enorme diversiteit aan burgerinitiatieven. Aan de andere kant zijn er ook veel negatieve signalen rondom dit thema. Zeker de rol van de gemeente staat in de wijk ter discussie. Het valt op dat de gemeente nog worstelt met het invullen van het participatiebeleid waardoor bepaalde zaken nog niet naar behoren lopen. Hoewel het duidelijk is te zien dat de gemeente absoluut de ambitie heeft om participatie een plek in het beleid te geven, lijkt een aantal verkeerde keuzes de uitwerking van dit beleid te bemoeilijken. Dit wordt ondersteund door de wetenschappelijke literatuur.

Een ander belangrijk punt binnen de context van de participatiesamenleving in Lombok is de rol die actief burgerschap speelt in verbinding tussen wijkbewoners. Zowel in de theorie en in de praktijk is te zien dat actief burgerschap niet altijd representatief is en op deze wijze wellicht zelfs polariseert. Het is een belangrijke uitdaging voor Lombok om binnen actief burgerschap de verbinding tussen bewoners op te blijven zoeken. Daarbij spelen de diverse initiatieven een cruciale rol. Door meer samenwerking en het afstemmen van activiteiten zouden wellicht meer verbindingen aan kunnen worden gegaan wat de scheidingen tussen de verschillende groepen bewoners zou kunnen verkleinen.

In de volgende hoofdstukken zal ik de complexiteit van Lombok verder proberen te duiden aan de hand van de twee andere thema's, om te beginnen met het thema gentrificatie.

Hoofdstuk 4 Gentrificatie

Op 30 maart publiceerde de Volkskrant een artikel met de kop: “Wat doet de yup met Lombok?”. In het artikel wordt het proces van gentrificatie geduid waarbij het huidige klimaat in de wijk wordt geschetst. Met de komst van nieuwe, mondige, bewoners in de appartementen rondom de Ulu moskee zijn de tegenstellingen in de wijk volgens het artikel toegenomen. Waar de eerste ‘gentrificatiegolf’ zich rond 2000 kenmerkte door de integratie van de nieuwe bewoners in de multiculturaliteit van Lombok, lijkt er nu sprake van verdrukking, uitsluiting en polarisatie. Termen als “Fietskalifaat” en uitspraken als “het is onze wijk” komen in het artikel voorbij als voorbeelden van de spanningen. Het artikel doet je bijna geloven dat de wijk op springen staat. Aan de ene kant lijken de ‘nieuwe’ bewoners te staan die verandering willen zien en aan de andere kant staan de ‘oude’ bewoners die het karakter van de wijk willen behouden. Onder ‘nieuwe bewoners’ wordt veelal de groep mensen bedoeld die vrij recent in de wijk is komen wonen en waarbij de verbinding met de wijk niet vanzelfsprekend is. De betekenis die aan ‘oude bewoners’ wordt gegeven is de groep wijkbewoners die al wat langer in de wijk wonen, zich verbonden voelen met het wel en wee van de wijk en niet veel reden zien voor verregaande veranderingen.

Gentrificatie is een actueel onderwerp in Lombok. Hoewel al in de jaren ‘80 zorgen werden geuit over de ‘veryupping’ van de wijk, leek het thema de afgelopen 15 jaar naar de achtergrond verdreven. De laatste jaren worden er echter meer nieuwe woningen gebouwd en stijgen de huizenprijzen. De samenstelling van de wijk verandert doordat vooral veel jonge, veelal hoogopgeleide, autochtone mensen deze woningen kopen. Door deze ontwikkelingen lijkt het ‘veryupping debat’ weer nadrukkelijker te worden gevoerd.

In hoofdstuk 3 beschreef ik al een aantal van deze ontwikkelingen die een verandering van Lombok gaan betekenen. Met de komst van 3500 nieuwe woningen op en rondom het Westplein krijgt Lombok een hoop nieuwe ‘buren’. Ook in de wijk zijn de laatste jaren nieuwe woningen gebouwd. Naast de moskee, op de kop van Lombok, zijn twee appartementencomplexen verzezen waar een nieuwe groep bewoners zich heeft gevestigd. Deze nieuwe groep lijkt een nieuw geluid te laten horen, zoals in het Volkskrant artikel belicht wordt. Zij eisen een stem op in de wijk, een stem van verandering. Een verandering die er op gericht is de wijk meer af te stemmen op hun behoeften, bijvoorbeeld in het winkelaanbod en de horeca.

Waar het gentrificatieproces begin deze eeuw redelijk rustig verliep, staat volgens sommige bewoners met de komst van deze nieuwe groep de kenmerkende diversiteit van Lombok onder druk. Een aantal Lombokkers begint zich te verzetten tegen het proces van gentrificatie en de wijk lijkt op een omslagpunt te staan. De discussie die in de wijk wordt gevoerd, is of er tegemoet gekomen moet worden aan de wensen van de nieuwe bewoners of dat deze groep zich juist moet integreren in de wijk zoals deze nu wordt gezien: een multiculturele wijk voor iedereen.

Gentrificatie werd in de verschillende gesprekken geduid als de veranderingen in de wijk die ontstaan door de komst van nieuwe bewoners, veelal jong en hoger opgeleid. Sommigen stelden dit proces gelijk aan conflict, verdrukking en uitsluiting. Echter, er zijn ook anderen die deze verandering meer als een opwaardering van de wijk ervaren en het voornamelijk als een positieve ontwikkeling zien. Het proces van gentrificatie wordt op meerdere manieren geïnterpreteerd; voor de ene bewoner is het meer een zege, voor de ander eerder een vloek. Een belangrijk doel van dit hoofdstuk is dan ook op deze verscheidenheid in beelden te benaderen, zowel vanuit theoretisch perspectief als vanuit de praktijk.

Al in het eerste gesprek werd het thema gentrificatie geïntroduceerd en ook in de daaropvolgende gesprekken werd het door respondenten verbonden met bijvoorbeeld onderwerpen als sociale uitsluiting en actief burgerschap. Dit ‘nieuwe thema’, voortgekomen uit de gevoerde gesprekken, bleek echter geregeld negativiteit op te roepen. Ook in gesprekken op straat uitten bewoners hun zorgen over de ‘veryupping’ van de wijk. Dit gegeven

en het feit dat de respondenten dit zelf in relatie brachten met andere thema's in dit onderzoek, betekende dat ik ook dit thema een plaats moest geven als ik Lombok wilde beschrijven, begrijpen, en onderzoeken.

Het belangrijkste doel van dit hoofdstuk is om het thema gentrificatie uit te werken in de context van Lombok. Deze uitwerking doe ik aan de hand van drie subthema's; ontwikkeling in Lombok, diversiteit onder druk en perspectieven op gentrificatie. Met behulp van de diverse data zal ik proberen een zo compleet mogelijk beeld te schetsen van het thema en de achterliggende dynamiek en complexiteit. In de tweede helft van dit hoofdstuk behandel ik, net als in hoofdstuk 3, de theoretische achtergrond van het thema. Het hoofdstuk sluit ik wederom af met een analyse waarin ik de theorie en de praktijk met elkaar verbind, waarna ik met een korte terugblik de belangrijkste bevindingen herhaal.

4.1 Ontwikkeling in Lombok

Het proces van gentrificatie is niet nieuw in Lombok. Tijdens een bijeenkomst in de wijk begin dit jaar over het thema werd genoemd dat er al in 1989 een leus op een muur in Lombok verscheen met "houdt Lombok yup vrij!" (Verslag bijeenkomst klasse opwaardering, gemeente Utrecht, 31 januari 2017). De voormalige volkswijk zag de omgeving vanaf de jaren '70 steeds meer veranderen. Gentrificatie werd in deze periode blijkbaar als een bedreiging gezien. Het is interessant om te kijken waar deze angst voor het gentrificatieproces vandaan komt. Om dit te begrijpen is het eerst zaak om de ontwikkeling van het proces in kaart te brengen.

4.1.1 Historisch perspectief

Vanaf 1980 begonnen steeds meer 'nieuwe bewoners' zich in Lombok te vestigen. Lombok was in de jaren '80 natuurlijk nog niet de populaire wijk die het nu is. In die tijd was Lombok nog echt een achterstandswijk met veel criminaliteit en sociale problemen. Toch trokken er steeds meer jonge, vaak creatieve, Utrechters naar de wijk toe. Een aantal van deze eerste 'nieuwe bewoners' heb ik in het onderzoek kunnen spreken en zij hebben de ontwikkelingen in Lombok de afgelopen 30 jaar van dichtbij meegemaakt. Wat een van deze bewoners aangaf (gesprek 6, 26 april 2017) is dat zij vooral door de woningnood naar Lombok werd gedreven. Zeker voor mensen met een creatieve achtergrond was het volgens haar in die tijd bijna onmogelijk om een woning te kopen in de stad. Lombok was eigenlijk de enige plek waar dit nog kon omdat de huizenprijzen daar door het slechte imago volledig gekelderd waren. In groepen kochten ze vervolgens een groot pand op en realiseerden daarbinnen meerdere woonruimten. Uiteindelijk is het ook deze groep 'nieuwe bewoners' geweest die de aanzet heeft gegeven voor de opleving van actief burgerschap, waar ik in hoofdstuk 3 over schreef.

Naast de komst van deze jonge creatieve nieuwe bewoners, begon de huizenmarkt in en rond Lombok in de jaren '80 enigszins aan te trekken. Zeker aan de Leidse Veer, aan de randen van Lombok, werden de grote huizen vanaf de jaren '80 voor steeds hogere bedragen gekocht door witte, hoogopgeleide professionals. In een van de gesprekken beschreef een respondent dit mooi door te stellen: "Lombok is van buiten naar binnen veryupt" (gesprek 4, 21 april 2017). Het gentrificatieproces is dus eigenlijk aan de randen van Lombok begonnen en langzaam naar binnen toe ontwikkeld. Daarnaast werd er 'binnen' Lombok grondig gerenoveerd door de gemeente in de jaren '80 en '90. Waar eerst nog hele delen van Lombok gesloopt zouden worden, is uiteindelijk toch gekozen voor behoud van de historische huizenblokken. Het is overigens ook weer deze eerste groep 'nieuwe bewoners' geweest die deze sloop in de jaren '80 heeft voorkomen (gesprek 6, 26 april 2017).

Meerdere respondenten benadrukken dat de wijk rond de laatste eeuwwisseling echt weer meer 'wit' begon te worden. Het waren wederom de lage huizenprijzen die mensen naar Lombok trokken. Daarbij is het belangrijk om mee te nemen dat Lombok, ondanks veel tegenslagen, vanaf het begin van deze eeuw echt in de lift zat, zoals ik ook in hoofdstuk 3 schetste. De criminaliteit, overlast en sociale problemen daalden sinds jaren. Hoewel het in de wijk nog steeds onrustig kon zijn, was het volgens respondenten al lang niet meer de achterstandswijk van de jaren '70 en '80. Natuurlijk speelde het ook mee dat de wijk niet gesloopt is zoals het plan was, maar juist is opgeknapt. Juist de gerenoveerde historische panden zijn nog steeds erg in trek en dit is dank denk ik ook een belangrijke reden dat Lombok nog steeds zo populair is.

De 'witte' gezinnen die zich zo'n 15 jaar geleden in de wijk settelden, voelden zich volgens meerdere respondenten snel thuis. Zij omarmden de levendigheid, het multiculturele karakter en integreerden goed in de wijk. Deze groep is zich ook actief gaan verbinden met de wijk. Het actief burgerschap kreeg weer een boost en bewoners gingen zich steeds meer inzetten voor Lombok. Je ziet deze groep dan ook veelvuldig terug in de diverse initiatieven binnen de wijk. De publieke ruimte kreeg bijvoorbeeld steeds meer vorm en deze nieuwe bewoners gingen actief met hun eigen huizen aan de slag. Veel huizen zijn in die jaren opgeknapt en verbouwd, waardoor deze woningen zowel vanbinnen als van buiten een meerwaarde voor de wijk kregen. Het resultaat van deze eerste 'gentrificatiegolf' is volgens veel respondenten dat de wijk echt is opgeknapt. In deze periode werden de positieve gevolgen van gentrificatie in meerdere gesprekken belicht, maar nu is dat beeld anders.

4.1.2 Huidige ontwikkeling

De laatste jaren lijkt er een nieuwe gentrificatiegolf in Lombok plaats te vinden. Zeker op dit moment is de huizenmarkt overbelast, niet alleen in Utrecht maar ook in de rest van Nederland is deze trend duidelijk zichtbaar. Het wordt steeds moeilijker om in de buurt van de stad een huis te kopen. Het is dan ook niet gek dat de ogen op Lombok gericht zijn voor 'goedkope' woonruimte. Hoewel Lombok vroeger misschien gekarakteriseerd kon worden als goedkoop is dat nu absoluut niet meer zo. Niet alleen de grote panden rondom de Munt gaan voor meer dan vijf ton de markt op, ook dieper in de wijk schieten de huizenprijzen de laatste jaren omhoog. Het resultaat hiervan is dat Lombok als woonwijk voor heel veel mensen onbereikbaar wordt. Een grote groep potentiële bewoners wordt door dit proces uitgesloten van de wijk.

Ik sprak op straat bijvoorbeeld met een Marokkaanse man die aangaf dat zijn kinderen heel graag in Lombok willen komen wonen omdat ze hier zijn opgegroeid. Dit gaat erg moeizaam omdat zij op het sociale huurniveau zitten. Waar vroeger nog regelingen bestonden die mensen op dit inkomensniveau de mogelijkheid gaf om een huis te kopen bij de woningcorporatie, bestaan die vrijwel niet meer. Ook kunnen zij, met de huidige prijzen, absoluut geen huis in de particuliere sector kopen noch huren. Deze grote groep is dus aangewezen op de sociale huurwoningen in Lombok. Het aanbod van sociale huurwoningen neemt echter al jaren af. In 2000 was 40% nog sociale huur in Lombok, nu is dat nog maar 30% (buurtmonitor Utrecht, 2016). Hoewel de gemeente Utrecht aanstuurt op een goede verhouding tussen sociale en particuliere woningbouw, lijkt het er voorlopig niet op dat deze afname in het aanbod wordt teruggedraaid. De verhoudingen in de wijk lijken hiermee schever te worden. Waar de koopwoningen alleen maar duurder worden, neemt het aantal sociale huurwoningen af. Dit verandert fundamenteel de samenstelling van de wijk.

In antwoord op de hoge woningnood is de gemeente al jaren in rap tempo nieuwe woonruimten aan het realiseren en niet alleen in Lombok. Zoals eerder aangegeven komen erop en rond het Westplein 3500 nieuwe woningen bij en daarnaast zijn de afgelopen jaren ook twee appartementenblokken naast de moskee gerealiseerd; de 'Los Angeles' en de 'Buenos Aires'. Tenslotte komen veel nieuwe bewoners terecht in de duurdere koop- en huurwoningen in de wijk. Dit woningaanbod heeft een nieuwe groep bewoners naar Lombok gebracht. Zij zijn over het algemeen niet in Lombok komen wonen voor het multiculturele karakter, maar voornamelijk vanwege de centrale ligging bij het Centraal Station. Deze bewoners willen daarbij voorzieningen die bij hun behoeften aansluiten en die vinden ze naar hun idee nu niet in Lombok. Dit is een nieuw geluid volgens een aantal respondenten. Waar de eerste gentrificatiegolf vooral de multiculturaliteit omarmde, lijkt deze groep dit niet vanzelf te doen. Dit nieuwe geluid weten zij goed te ventileren en ze maken zich hard voor hun belangen. Veel 'oude' Lombokkers lijken hiervan geschrokken; zij zijn niet gewend dat op deze manier de discussie wordt gevoerd. Zeker het laatste jaar lijken de spanningen tussen deze groepen te zijn toegenomen. Doel van het vervolg van dit hoofdstuk is om deze recente ontwikkelingen te duiden en de verschillende belangen in perspectief te plaatsen.

4.2 Diversiteit onder druk

De centrale straat van de wijk Lombok, de Kanaalstraat, staat symbool voor het multiculturele karakter van de wijk. Dit karakter lijkt echter onder druk te staan, mede door de komst van nieuwe bewoners. Deze bewoners in de wijk stellen een transformatie voor. Zo zou er meer variëteit in het winkelaanbod moeten komen omdat

het op dit moment volgens sommige bewoners niet getuigt van een ‘multicultuur’ maar meer van een “mono-cultuur” (Verslag bijeenkomst klasse opwaardering, gemeente Utrecht, 31 januari 2017). Dit nieuwe geluid is sterk en deze groep weet de weg gemakkelijk te vinden naar bijvoorbeeld sociale media en ventileert via deze kanalen gemakkelijk hun mening, waarover later meer. De spanning tussen de belangen van de nieuwe groep bewoners en van de bewoners/winkeliers die al langer, en vaak zelfs al heel lang, in de wijk wonen en werken wordt in deze paragraaf nader belicht en verklaard.

4.2.1 Diversiteit in Lombok

Toen ik een jaar of 5 geleden voor het eerst sinds langere tijd weer eens over de Kanaalstraat liep, viel me op dat het winkelaanbod eigenlijk heel gevarieerd was. Van een afstand leek de straat in eerste instantie te bestaan uit vooral cafetaria’s en belwinkels, maar wanneer je de rust neemt om door de straat te lopen, merk je hoeveel diversiteit er in het winkelaanbod te vinden is. Je ontdekt dan hoeveel goede bakkers er zitten, welke slager die lekkere worstjes heeft en waar je bijvoorbeeld echte Lombok-kaas kunt kopen. In de afgelopen jaren heb ik de straat steeds beter leren kennen en ik ga nog steeds elke week met veel plezier langs mijn favoriete zaakjes. Er zijn niet alleen Turkse en Marokkaanse winkels, maar er is bijvoorbeeld ook een Surinaamse supermarkt, een Iranese groenten- en fruitwinkel, een viswinkel en een authentieke paardenslager. De Kanaalstraat laat bij uitstek de diversiteit van Lombok zien en het winkelaanbod is naar mijn idee een mooie afspiegeling van de verschillende bevolkingsgroepen in de wijk.

Ook in de rest van de wijk valt het multiculturele karakter op. Als ik in de tuin zit hoor ik soms wel vijf of zes verschillende talen om me heen, met de op de achtergrond zachtjes de aankondiging van het middaggebed in de moskee. Ik voel me thuis bij deze mix van bewoners, het contact is veelal vanzelfsprekend. Mijn bejaarde Marokkaanse bovenbuurman veegt bijvoorbeeld ons gedeelde stoepje als wij vakantie zijn en wij doen dat vervolgens weer als hij er niet is. Ook maakte ik met mijn, onlangs overleden, Surinaamse buurvrouw zo af en toe een praatje over FC-Utrecht waar ze groot fan van was. Het straatbeeld laat de grote diversiteit aan bewoners zien. De oorspronkelijk Utrechtse bewoners die al decennialang in de wijk wonen, ‘bakfietsouders’, bewoners met een grote diversiteit aan culturele achtergrond, studenten, etc. zorgen voor een interessante mix. In Lombok lijkt er (nog) plek voor iedereen, ongeacht inkomen of sociale positie. Toch staat deze diversiteit onder druk, zeker nu het voor bepaalde groepen niet haalbaar is om in Lombok te komen wonen. De huizenprijzen stijgen en het aanbod in de sociale sector neemt af. Als deze trend zich doorzet, zal de demografische samenstelling en daarmee de diversiteit van Lombok waarschijnlijk veranderen. Omdat de wijk minder toegang biedt voor minder kapitaalkrachtige bewoners zal de groep witte, hoogopgeleide bewoners vermoedelijk een steeds groter deel van de wijkbewoners vormen. Deze trend is in de cijfers al op te merken. In 2001 bestond bijvoorbeeld Lombok nog voor meer dan 34% uit bewoners met een niet-westerse achtergrond, nu is dat nog maar 25% (buurtmonitor Utrecht, 2016).

Dat betekent natuurlijk niet dat het multiculturele karakter van de wijk verloren hoeft te gaan. De gemeente kan hieraan een belangrijke bijdrage leveren. Wanneer zij sociale huurwoningen blijft waarborgen dan zal de sociale en culturele mix (gedeeltelijk) behouden kunnen blijven. Ook de Kanaalstraat zal waarschijnlijk niet op korte termijn het multiculturele karakter verliezen, hoewel ondernemers hier wel zorgen over hebben. Een ondernemer in de Kanaalstraat die ik sprak (gesprek 8, 13 mei 2017) uitte bijvoorbeeld de angst uit dat de straat een soort “Nutella-straat” wordt. Hier bedoelde hij mee dat het aanbod van de straat zich steeds meer zou richten op toeristen en yuppen met vooral hippe koffie zaken en eettentjes. De waardering voor de straat door de ondernemers maakt dat het behoud van het multiculturele karakter een belangrijk aandachtspunt is in de gesprekken over de ontwikkeling van deze straat.

De waardering voor de Kanaalstraat komt overigens ook van buitenaf. De Kanaalstraat heeft volgens de ondernemer die ik sprak (gesprek 8, 13 mei 2017) een belangrijke bovenstedelijke functie. Bezoekers komen elke zaterdag vanuit een groot deel van het land naar Lombok om hun boodschappen te doen. Ook binnen de wijk, merkte ik op dat er grote waardering is voor de straat. Wanneer je door de Kanaalstraat loopt zie je de een mooie

afspiegeling van de wijk over de verschillende bevolkingsgroepen jong en oud, allochtoon en allochtoon; oudere mensen die er hun dagelijkse boodschapje op de hoek doen, mensen die het winkelen combineren met een goed gesprek op de stoep voor de winkel en alles daartussenin.

Uit een gesprek met een projectleider, die dicht op het proces van de herinrichting van de Kanaalstraat en de Damstraat zit, bleek dat echter dat een deel van de nieuwe bewoners van Lombok deze diversiteit niet lijkt te waarderen (gesprek 5, 21 april 2017). Zij willen, volgens haar, meer Nederlands georiënteerde winkels en bijvoorbeeld een biertje op een terras kunnen drinken. Ook de ondernemer die ik sprak (gesprek 8, 13 mei 2017) gaven aan dat de behoeften van deze groep niet lijken aan te sluiten bij het huidige karakter van de straat. Dit is in zijn ogen ook logisch: “de ondernemers die hier zitten stemmen hun aanbod af op hun publiek, hun doelgroep, dat is dan niet per se de yup” (gesprek 8, 13 mei 2017).

Een groot deel van de nieuwe bewoners zijn er volgens de projectleider die ik sprak (gesprek 5, 21 april 2017) absoluut niet op gericht de multiculturaliteit volledig te verdrijven, er moet naar hun idee wel verandering plaatsvinden. Ze willen volgens de projectleider: “vernieuwing maar met behoud van de multiculturaliteit” (gesprek 5, 21 april 2017). De diversiteit in het winkelaanbod op de Kanaalstraat zou volgens hen echter meer aan hun wensen tegemoet moeten komen. Dit valt over het algemeen slecht bij de ondernemers en de ‘oude bewoners’. Een veel gehoord geluid, in de diverse gesprekken die ik heb gevoerd, is dat wanneer jij als nieuwe bewoner een keuze maakt om ergens te komen wonen, je je dan ook moet aanpassen aan deze omgeving. Een bewoner stelde bijvoorbeeld: “Ik vind dan de blanke Nederlander een nieuwkomer hier in Lombok. Als je dan last heb die die drukke Turkse winkels, dan had je niet voor die wijk moeten kiezen” (gesprek 10, 22 mei 2017). Dit perspectief wordt door meerdere respondenten gedeeld en ook op straat viel me op dat veel bewoners dezelfde mening erop na houden. In hun ogen moeten de nieuwe bewoners zich dus juist aanpassen, niet andersom. De realiteit blijft echter dat deze groep steeds groter wordt en dus een plek in de wijk gaat (en misschien wel mag) opeisen. Er ontstaat in Lombok een nieuwe bewonersgroep met nieuwe behoeften en de vraag is hoe de wijk deze vraag tegemoet treedt.

4.2.2 Verandering van doelgroep

Deze nieuwe groep bewoners groeit sinds een aantal jaar in Lombok. Het eerste appartementenblok bij de Ulu moskee is in 2014 opgeleverd maar ook elders in de wijk vestigen zich steeds meer jonge witte hoogopgeleide mensen. Dit is bijvoorbeeld te zien in de cijfers van de gemeente (buurtmonitor Utrecht, 2016). In de cijfers van 2016 is te zien dat in Lombok het percentage eenpersoonshuishoudens oververtegenwoordigd is. Daarbij is het percentage bewoners tussen de 25 en 34 jaar het meest vertegenwoordigd met bijna 30%, terwijl er juist een laag percentage ouderen in Lombok wonen. Lombok lijkt, op basis van de meest recente cijfers, dus voornamelijk bij (jong-)volwassenen een populaire wijk te zijn terwijl het aantal kinderen en ouderen opvallend laag is. Verder kenmerkt Lombok zich door het relatief hoge percentage hoogopgeleiden (61%). Ook is de diversiteit, zoals ik eerder in dit hoofdstuk stelde, bijna met 10% afgenomen sinds de eeuwwisseling. In de huidige demografische cijfers van Lombok is duidelijk te zien dat een groot deel van de wijk al bestaat uit relatief jonge, witte, hoogopgeleide bewoners. De verwachting is dat dit aantal gaat de komende jaren verder gaat toenemen door de stijgende huizenprijzen, de nieuwbouwprojecten rond het Westplein, de centrale ligging van Lombok en de relatief gunstige huizenprijzen. Eerder gaf ik aan dat het multiculturele karakter in veel gevallen niet meespeelt in hun keuze voor Lombok. Dat betekent, zoals ik eerder stelde, niet per definitie dat er bij deze groep geen waardering is voor het multiculturele karakter van de wijk. Toch is het een andere vorm van waardering dan bij de oudere wijkbewoners. Zoals een buurtwerker treffend stelde: “het moet multicultureel op hun voorwaarden zijn” (gesprek 7, 12 mei 2017)

De nieuwe bewoners hebben voor een deel andere behoeften. Je ziet dat bijvoorbeeld ook terug in de activiteiten in de wijk, zoals ik in hoofdstuk 3 beschreef. Er komen steeds meer nieuwe initiatieven in Lombok die inspelen op de behoeften van deze nieuwe doelgroep. Je ziet in de verschillende initiatieven en activiteiten in de wijk een scheiding ontstaan tussen verschillende groepen bewoners, een ontwikkeling die ik in hoofdstuk 3 uitwerkte.

Een sociaal ondernemer had het zelfs over het ontstaan van “yuppenclubjes”; initiatieven die zich volledig richten op ‘de yup’ (gesprek 1, 16 maart 2017). Deze initiatieven organiseren laagdrempelige activiteiten met een vrij ‘hip’ karakter en dit trekt ‘de yup’ aan. Het proces van gentrificatie zie je daarmee ook terug in de vele initiatieven die in de wijk ontstaan. Juist waar verbinding zou kunnen ontstaan door nieuwe activiteiten in de wijk, lijkt dit in sommige gevallen juist bij te dragen aan extra verdeeldheid tussen verschillende bewoners van de wijk.

Sommige van deze initiatieven, die juist zijn ontplooid om verbinding tussen mensen tot stand te brengen en de scheiding tussen groepen te verkleinen, trekken dus voornamelijk ‘yuppen’. Een sociaal ondernemer die ik sprak had net een nieuw initiatief gestart. Dat dit voornamelijk ‘yuppen’ aantrok, zat hem enigszins dwars: “Het moet een plek zijn waar niemand wordt buiten gesloten en als je hier in de wijk als nieuwe organisatie terecht komt waarbij de wijk het gevoel krijgt dat het eigenlijk niet voor de wijk bedoeld is, maar voor andere groepen, denk ik dat dat slecht is voor je organisatie maar daarnaast is dat ook iets wat wij niet willen” (gesprek 3, 30 maart 2017). Ook nieuwe wijkorganisaties trekken blijkbaar onbewust (en soms ook bewust, zie hoofdstuk 3) een specifieke doelgroep aan. Hoewel dit voor deze specifieke organisatie ongewenst was, dragen sommige nieuwe initiatieven wellicht onbedoeld bij aan een scheiding tussen verschillende groepen uit de wijk.

Waar nieuwe initiatieven in de wijk zich steeds meer richten op ‘de nieuwe bewoners’, blijft het winkelaanbod op de Kanaalstraat, zoals ik eerder stelde, enigszins achter in deze ontwikkeling. Op dit moment zie je nog geen hippe koffiezaken, biologische supermarkten of vintage boetiekjes. De nieuwe groep bewoners ziet dit, zoals ik eerder stelde, graag veranderen. Op een bijeenkomst in de wijk over het thema gentrificatie spraken bewoners en ondernemers onder andere over het winkelaanbod (Verslag bijeenkomst klasse opwaardering, gemeente Utrecht, 31 januari 2017). Een aantal nieuwe bewoners gaf aan dat zij eigenlijk alleen in de Albert Heijn komen omdat de Kanaalstraat voor hen niks te bieden heeft. Juist zulke uitspraken zetten kwaad bloed bij ondernemers en liefhebbers van de Kanaalstraat die ik in het onderzoek heb kunnen spreken. Zij zien juist waarde en kwaliteit in de diversiteit en roemen het unieke karakter van de straat. Veel ‘oude bewoners’ maken veelvuldig gebruik van het winkelaanbod ‘op de hoek’ en dat willen ze graag behouden.

Deze belangentegenstelling tussen nieuwe bewoners en (o.a.) lokale ondernemers kwam ook naar voren in een gesprek met een projectleider die betrokken is bij de herontwikkeling van de Kanaalstraat/Damstraat (gesprek 5, 21 april 2017). Het bleek dat een kritische nieuwe bewoner na deze avond met een ondernemer de Kanaalstraat is gaan ontdekken en blij verrast thuiskwam. Hij was juist verbaasd, net zoals ik ooit was, over het uitgebreide en diverse aanbod. Hoewel hij nog steeds ruimte zag voor vernieuwing, was zijn standpunt in deze situatie volgens de projectleider wel degelijk veranderd. Dit voorbeeld laat zien dat de discussie over gentrificatie misschien polariseert, maar dat de afstand in realiteit misschien minder groot is dan beide partijen zouden denken. De ondernemer die ik heb gesproken (gesprek 8, 13 mei 2017), heeft in principe geen bezwaar tegen verandering in de Kanaalstraat die mogelijk meer tegemoetkomen aan de wensen van nieuwe wijkbewoners. Hij verwelkomt juist nieuwe ondernemingen maar ziet wel graag dat het aanbod aansluit bij het karakter van de straat. Hoewel de standpunten in de discussie minder ver uit elkaar lijken te liggen, wordt het geluid van de nieuwe bewoners toch vaak als een bedreiging gezien uit zorg voor het verdwijnen van het typische karakter van de wijk.

4.2.3 *Nieuw geluid*

Het nieuwe geluid in de wijk werd in diverse gesprekken onder andere als “angstig”, “negatief” en “polariserend” getypeerd. Daarbij constateren veel respondenten dat deze nieuwe groep bewoners voornamelijk op zichzelf gericht is. Een buurtwerker zei bijvoorbeeld over de nieuwe bewoners: “het eigenbelang is dan ook weer groot lijkt mij, ze hebben een nieuw huis gekocht en dan willen ze ook...” (gesprek 7, 12 mei 2017). Veel respondenten leggen hierbij de link met de huidige ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving. Deze nieuwe groep zou volgens een aantal respondenten het toonbeeld zijn van de verdere individualisering in Nederland. Ook zien sommige respondenten bij deze groep een enigszins stigmatiserende houding tegenover andere culturen, iets wat volgens hen totaal niet past binnen het Lombokse karakter.

Daar komt bij dat het nieuwe geluid krachtiger is dan de meeste oude bewoners en ondernemers gewend zijn. Een ondernemer benadrukte (gesprek 8, 13 mei 2017) dat deze nieuwe groep via de sociale media de juiste kanalen weet te vinden om hun mening te ventileren. Zij weten volgens hem de weg en kunnen hun belangen goed vertegenwoordigen ook omdat zij, bijvoorbeeld via hun (net)werk, ervaring hebben met het bestuurlijke circuit: “ze schreeuwen niet per se het hardst, maar het effectiefst” (gesprek 8, 13 mei 2017). Ze weten volgens deze ondernemer veel beter hoe ze bepaalde zaken voor elkaar kunnen krijgen met bijvoorbeeld de gemeente. Dit raakt aan een onderliggend probleem. Volgens een projectleider (gesprek 5, 12 april 2017) kunnen oudere bewoners en een deel van de bewoners van niet-westerse afkomst vaak minder gemakkelijk voor hun belang opkomen. Deze grote groep zit niet op sociale media en weet ontwikkelingen minder nauwlettend in de gaten te houden. Ook kennen zij de weg minder om hun mening te laten horen of om voor hun belangen op te komen. Volgens deze projectleider zijn deze laatste groepen daarom in discussies over de wijk (thema-avonden, inspraak-avonden) lastiger te bereiken waardoor het verbinden van de verschillende bewonersgroepen in Lombok in centrale wijkthema's nog een uitdaging is.

De afstand tussen ‘nieuwe’ en ‘oude’ bewoners in de collectieve wijkbelangen lijkt te groeien en er is minder sprake van verbinding tussen deze groepen, hierdoor worden de tegenstellingen tussen beide groepen wellicht alleen maar groter. Dat merk je, volgens bewoners, vooral in de vergaderingen rond de herontwikkeling van de Kanaalstraat/Damstraat. Meerdere respondenten gaven aan dat het er daar vaak hard aan toe gaat en dat de twee kampen soms lijnrecht tegenover elkaar staan. Het is dan ook een hele opgave om een ‘gedragen’ visie te creëren die voor beide partijen acceptabel is. Beide kanten bewegen volgens een projectleider (gesprek 5, 12 april 2017) voorzichtig naar elkaar toe maar de negatieve houding blijft aanwezig, zo bleek ook uit verschillende gesprekken die ik had. Zeker over ‘de yuppen’ zijn de meningen soms niet mals.

Deze soms stigmatiserende houding tegenover deze groep wordt wellicht ook gevoed door de media. Het eerdergenoemde artikel in de Volkskrant (30 maart, 2017) artikel leek tot doel te hebben de negatieve voorbeelden, ontstaan door de nieuwkomers, te belichten. Een mooi voorbeeld hierin is een passage over de bewoners van de nieuwe appartementen die dit jaar zijn opgeleverd, naast de Ulu moskee. In het artikel werd, als voorbeeld van de angstige en negatieve houding, beschreven dat een ondernemer alle nieuwe bewoners had uitgenodigd voor een gratis kop koffie. Van de 90 nieuwe bewoners kwamen er 2 opdagen. Dit lijkt hét voorbeeld van het feit dat de nieuwe groep geen enkele interesse toont in de wijk waar ze wonen en alleen maar een “nieuw Utrecht-Oost wil stichten”. Toch zit er een andere kant aan het verhaal. De Ulu moskee had namelijk exact hetzelfde gedaan is mij verteld (gesprek 9, 20 mei 2017). Ook zij nodigden de nieuwe bewoners uit om te komen kijken in de moskee en toen kwamen ze bijna allemaal. Juist dit voorbeeld toont dat een nuancering van de desinteresse van nieuwe bewoners in de wijk nodig is. Ook een deel van de nieuwe bewoners is blijkbaar geïnteresseerd in de wijk. Zij streven misschien naar een verandering van de wijk die meer aansluit bij hun behoefte, maar dat betekent niet dat heel Lombok over 10 jaar getransformeerd is in een soort ‘yuppenparadijs’. Juist deze nuance mis je vaak in de discussie omtrent gentrificatie.

4.3 Perspectieven op gentrificatie

In deze laatste paragraaf wil ik, voordat ik wil ingaan op de theoretische achtergrond van gentrificatie, de verschillende perspectieven rond gentrificatie in de wijk verder uitdiepen. In het voorafgaande heb ik in grote lijnen de twee ‘kampen’ geschetst: nieuwe versus oude bewoners/ondernemers. In deze laatste paragraaf wil ik deze discussie wat verder uitwerken. In het onderzoek heb ik met diverse mensen gesproken, onder anderen: ondernemers, oude bewoners, nieuwe bewoners en mensen in diverse functies binnen de wijk. In deze gesprekken bleek dat er verscheidende perspectieven zijn op het proces van gentrificatie. Deze perspectieven wil ik graag verder benaderen in deze paragraaf. Ook wil ik daarbij ingaan op het toekomstbeeld dat deze respondenten hebben met betrekking tot het thema.

4.3.1 Diverse perspectieven

In de gesprekken die ik heb gevoerd kwam ook een zekere tweedeling naar voren zoals die in dit opzicht ook in de wijk aanwezig lijkt te zijn. Aan de ene kant heb ik met een aantal personen gesproken die zeer negatief tegenover het proces van gentrificatie aankijken. De ondernemer die ik sprak zag de ontwikkeling van gentrificatie bijvoorbeeld als: “een gevaar, een groot gevaar” (gesprek 8, 13 mei 2017). Volgens hem vrezen de ondernemers voor hun positie in de wijk. Een bepaalde veranderrichting van de Kanaalstraat zou mogelijk tot een nieuw aanbod aan winkels kunnen leiden waarbij er voor de huidige ondernemers minder, of geen plek meer is. Hoewel deze ondernemer aangaf dat hij niet denkt dat het huidige multiculturele karakter van de straat op termijn volledig zal verdwijnen, hebben de meeste ondernemers volgens hem het gevoel dat ze er feitelijk weinig aan kunnen doen. De meeste panden waar de winkels gevestigd zijn, zijn volgens hem huurpanden. Wanneer de eigenaren van deze panden besluiten dat ze een andere partij een kans willen geven, dan kunnen de winkeleigenaren weinig beginnen. Hij omschreef dit probleem als volgt: “Een huurpand kan elke vijf jaar geëvalueerd worden, dat contract. Als de huurpandeigenaren geld ruiken, van hé deze wijk gaat een bepaalde kant op, kunnen ze die huren gigantisch omhooggooien. Dat is een reëel gevaar, dat zit er gewoon in” (gesprek 8, 13 mei 2017). De vrees bestaat dus dat verdere gentrificatie tot uitsluiting van de huidige ondernemers kan leiden. Wanneer de huurprijzen verder gaan stijgen, zijn waarschijnlijk veel ondernemers gedwongen om te vertrekken. De ondernemers maken zich blijkbaar terecht zorgen over hun toekomst in de straat. Volgens de ondernemer die ik sprak (gesprek 8, 13 mei 2017) is de visievorming rondom de herontwikkeling van de Kanaalstraat/Damstraat op dit moment vrijwel de enige mogelijkheid om invloed uit te oefenen op deze ontwikkeling.

Naast de ondernemer die ik sprak, zijn er meer respondenten geweest die ook redelijk negatief tegenover de ontwikkelingen van gentrificatie staan. Dit geluid kwam veelal van de bewoners die ik heb gesproken die al langer, vaak al zo'n dertig jaar, in de wijk wonen. Zij vonden over het algemeen dat de nieuwe groep bewoners zich juist zou moeten aanpassen aan hun nieuwe omgeving. Ze snappen niet dat je als nieuwe bewoner je belang “opeist”. Volgens hen zou je je normaal gesproken als nieuwe bewoner in de wijk waar je gaat wonen moeten verdiepen. Een bewoner die ik sprak (gesprek 10, 22 mei 2017) gaf een mooi voorbeeld om haar standpunt te verduidelijken: “Als ik dan hoor dat mensen klagen dat de moskee lawaai maakt of dat ze hun auto niet kwijt kunnen, dan denk ik waarom ben je hier dan komen wonen?!”. De buurtwerker die ik heb gesproken (gesprek 7, 12 mei 2017) zei iets soortgelijks: “je kiest voor deze wijk!”. Deze twee respondenten benadrukken dus dat als je voor Lombok kiest, je ook kiest voor bepaalde zaken die bij Lombok horen zoals het multiculturele karakter. Ook zij gaven aan dat bijvoorbeeld overlast niet te accepteren is maar dat de houding van de nieuwe bewoners vaak te ver gaat. Zij zien gentrificatie dan ook als een bedreiging voor onder andere het multiculturele karakter en de sociale mix van de wijk. Juist deze kenmerken maken Lombok volgens hen bijzonder en dit zou dan ook gewaarborgd moeten worden.

Aan de andere kant zijn er respondenten die juist de positieve aspecten van gentrificatie benadrukken. Zij belichten juist de kansen die het met zich meebrengt. Een projectleider die ik sprak, gaf bijvoorbeeld aan dat Lombok een nieuwe uitstraling krijgt: “modern, mooi, ruim en met heel veel groen” (gesprek 5 21, april 2017). Op deze wijze kan gentrificatie positieve aspecten met zich meebrengen. Een andere bewoner had het daarbij zelfs over het “proces van gentrificatie voltooien” (gesprek 11, 29 mei 2017). Zij vond juist dat gentrificatie volledig doorgevoerd moest worden om van Lombok een “nieuwe” wijk te maken waar, naast het verder opknappen van de wijk, de problemen met overlast en criminaliteit zullen afnemen. Daarbij gaven deze beide respondenten aan dat zij van mening zijn dat het ‘oude’ Lombok meer en meer ruimte moet gaan bieden voor een ‘nieuw’ Lombok. In hun optiek is er in dit ‘nieuwe Lombok’ weliswaar ruimte voor diversiteit maar tegelijkertijd moet er ook invulling gegeven worden aan de nieuwe bewoners en hun levensstijl. Dit perspectief staat natuurlijk haaks op de overtuigingen van ‘de andere kant’.

Tussen deze twee ‘kampen’ in stond ook een bewoner die opvallend gematigd was over het hele proces. Deze bewoner (gesprek 6, 26 april 2017) benaderde de hele ontwikkeling zeer praktisch door te stellen: “ik hoef hier niet te blijven wonen als me mijn omgeving niet meer bevalt, ik ben dan eerder zelf dat ik wegga als dat ik vind

dat alles moet blijven zoals het was". Bij haar merkte je gek genoeg weinig sentiment over hoe het was ondanks het feit dat ze hier al jaren woont. Hoewel ze in het gesprek echt hamerde op het behoud van de sociale en etnische mix, accepteerde ze de veranderingen: "alles verandert toch altijd" (gesprek 6, 26 april 2017). Hoewel ik niemand anders sprak die zo naar de hele discussie rondom gentrificatie keek, was het wel opvallend dat er dus blijkbaar tussen deze twee 'kampen' ook een gematigde mening kan zitten. Wellicht is er dus ruimte om meer richting elkaar op te schuiven.

4.3.2 De toekomst

Zoals er diverse perspectieven zijn op het huidige proces van gentrificatie, zijn er ook verschillende perspectieven over de toekomst van het proces. Waar de een, zoals ik hierboven beschreef, vreest voor het verlies van het multiculturele karakter van de wijk, ziet de ander juist een opwaardering aankomen. Geen van de respondenten leek te denken dat de multiculturaliteit en dus het karakter van Lombok de komende jaren verloren gaat maar de wijk zal gaan veranderen, hoe dan ook. De vraag blijft daarbij; wat wil je met de wijk? Is de wijk een plek voor iedereen, met een hoge mate van etnische en culturele diversiteit en een sociale mix? Wordt de wijk meer en meer het nieuwe Utrecht-Oost, weggelegd voor de rijke hoogopgeleide tweeverdieners? Of is er een tussenweg en kunnen beide werelden geïntegreerd worden? Dit zijn de vragen die Lombok zichzelf stelt maar eigenlijk niet eensgezind kan beantwoorden.

Toch lijkt dit antwoord deels gevonden te zijn binnen een belangrijk project in de wijk. In de conceptvisie van de herinrichting van de Kanaalstraat/Damstraat die eind september gepubliceerd is, lijkt de focus te liggen op behoud van het multiculturele karakter van de straat en de wijk (Conceptvisie Kanaalstraat/Damstraat, 22 september 2017, p. 14). Door in samenspraak met de ondernemers te kijken naar nieuwe aanvullende winkels en horeca zou het multiculturele karakter van de straat gewaarborgd kunnen worden en tegelijkertijd ook aan de wensen van de nieuwe groep bewoners tegemoet kunnen komen (Conceptvisie Kanaalstraat/Damstraat, 2017, p.14). Ook wordt er in de conceptvisie (2017) specifiek benoemd dat er in Lombok geen sprake moet zijn van verdringing (p.20): "Lombok moet een multiculturele wijk blijven voor iedereen". In de conceptvisie (2017, p.6) is geprobeerd een balans te vinden tussen de diverse belangen. Het is bijzonder om te zien dat er uit een groep met oude en nieuwe bewoners, ondernemers en andere betrokkenen, vanuit de diverse belangen toch een visie is gekomen die lijkt aan te sluiten bij ieders wensen. Het is opvallend dat er een middenweg bewandeld lijkt te worden waar gentrificatie niet alleen als negatieve ontwikkeling wordt gezien, maar wordt meegenomen in het gesprek over de wijk. Toch blijft het de vraag of dit op termijn ook resultaat gaat hebben.

Het proces van gentrificatie is namelijk moeilijk te sturen. Hoe leuker Lombok wordt, hoe populairder. Dit zorgt dat de huizenprijzen nog verder gaan stijgen. De woningmarkt is simpelweg de belangrijkste factor in dit hele proces en daar kan Lombok zelf weinig invloed op uitoefenen. De gemeente kan hier een rol in spelen door de sociale woningbouw minimaal te behouden en zelfs te stimuleren waardoor de sociale mix enigszins blijft bestaan. Hoewel de gemeente dit beleid voorstaat, is nu nog maar 30% van de woningen sociale woningbouw in Lombok. Als je bedenkt dat de andere 70% van de wijk voor veel mensen onbereikbaar wordt, is dit niet genoeg om de groeiende tegenstellingen te bestrijden. Deze ontwikkeling zal de verschillen (tussen arm en rijk, oud en nieuw, en de diverse bevolkingsgroepen) waarschijnlijk nog meer benadrukken. Nu al worden op 50 meter van de Voedselbank huizen verkocht voor meer dan een half miljoen. Zulke tegenstellingen worden, bij een verdere groei van de gentrificatie trend, waarschijnlijk alleen maar groter. Wanneer Lombok het huidige karakter wil behouden en ruimte wil bieden aan een grote diversiteit van bewoners en een zeker balans daarin wil tewerkstellen, dan is het sturen op dit proces de grootste uitdaging voor de wijk Lombok.

4.4 Lijnen in de literatuur

In de literatuur is gentrificatie een thema dat vanuit verschillende disciplines wordt benaderd. Binnen het domein van de sociale geografie en planologie is er bijvoorbeeld veel aandacht voor gentrificatie. Maar ook op wetenschappelijke terreinen als sociologie, bestuurskunde en economie is het thema onderzocht. In het laatste deel

van dit hoofdstuk wil ik het thema gentrificatie langs twee lijnen gaan benaderen. Ten eerste zal ik de theoretische achtergrond gaan uitwerken aan de hand van verschillende auteurs. Vervolgens wil ik ingaan op diverse benaderingen in de literatuur waarin ook het thema diversiteit terugkomt. Uiteindelijk sluit in dit hoofdstuk wederom af met een verbinding tussen theorie en de praktijk, ervaren in de wijk.

4.4.1 Theoretische achtergrond

Gentrificatie is in de literatuur al jaren een populair thema. Al in de jaren '80 werd er uitgebreid stilgestaan bij de ontwikkelingen die gaande waren in steden over de hele wereld. Het viel wetenschappers op dat zich een nieuwe trend vormde. De voormalige arbeidersbuurten werden langzaam overgenomen door een nieuwe groep bewoners, vaak de hoger opgeleide middenklasse. Het was voor het eerst dat deze trend werd waargenomen. Waar de arbeidersbuurten in de jaren '60 en '70 snel verpauperden, leek gentrificatie de negatieve spiraal te doorbreken. Het is dan ook niet gek dat veel wetenschappers in die tijd benieuwd waren naar de effecten van deze nieuwe trend. De vraag was of gentrificatie een positieve, of juist negatieve ontwikkeling was.

De geograaf Neil Smith, een autoriteit op het gebied van gentrificatie, publiceerde in de jaren '80 een aantal kritische artikelen over de nieuwe trend in zijn vakgebied. Hoewel er al in de jaren '70 onderzoek naar gentrificatie werd gedaan, was er volgens Smith (1982, p.139) nooit een echt eenduidig theoretisch fundament gelegd. In een van zijn eerste publicaties rond dit thema, in 1982, probeert hij dit fundament te ontwikkelen op basis van voorafgaand onderzoek. Ten eerste presenteert Smith (1982, p.139) helder de definitie van gentrificatie: "*the process by which working class residential neighborhoods are rehabilitated by middle class homebuyers, landlords and professional developers*. Vrij vertaald is het dus het proces dat arbeidersbuurten worden overgenomen door de middenklasse, projectontwikkelaars en verhuurders. Smith (1982) benadrukt dat het proces van gentrificatie niet per definitie een opwaarderings- of herwaarderingsproces is. Vooral beleidsmatig wordt volgens Smith (1982) vaak de link gelegd tussen gentrificatie en *revitalization*, het opbloeien van een wijk. Hoewel dit in sommige gevallen opgaat, bestaan er volgens Smith (1982) ook genoeg voorbeelden waarbij gentrificatie juist leidt tot *devitalization*, een verslechtering van een wijk. Dit ontstaat volgens Smith (1982) doordat gentrificatie de bestaande sociale structuren kan afbreken.

Vanuit dit (onjuiste) idee worden de *gentrifiers* (de nieuwe bewoners) gezien als *urban pioneers*. Smith (1982) vindt dit een net zo beledigende term als de originele *pioneers* in de Verenigde Staten die de *native Americans* aflachtten. Het insinueert volgens Smith (1982) dat er voor de *pioneers* niemand in het gebied woonde, niemand die de moeite waard was in ieder geval. Het baart Smith (1982) zorgen dat er weinig tot geen aandacht wordt geschonken aan de wijken, voordat het gentrificatie proces in gang kwam. Het mag duidelijk zijn dat Smith een vrij kritische houding tegenover het proces van gentrificatie had. Toch is zijn theoretische duiding helder, overzichtelijk en vooral ook representatief voor het veld. Smith inspireerde dan ook andere wetenschappers om met een kritische houding naar het proces van gentrificatie te kijken. Een van de meest interessante artikelen, geïnspireerd op de denkbeelden van Smith, is een artikel van Sharon Zukin (1987). In het artikel bouwt zij verder op de fundamenten die Smith legde door met een kritische blik te kijken naar de empirische resultaten van onderzoek naar gentrificatie. De meest opvallende conclusie die Zukin (1987, p.132) trekt, is dat gentrificatie op geen enkele manier bijdraagt aan *revitalization* van een buurt, in lijn met de theoretische conclusies die Smith trok. Ook concludeert Zukin (1987, p.132) dat gentrificatie niet alleen leidt tot *devitalization* van een wijk, zoals Smith stelde. Het proces leidt daarbij, volgens Zukin (1987, p.132) zelfs tot vergrote economische en raciale polarisatie, een effect dat Smith niet voorzag. Het negatieve perspectief van Smith wordt op deze manier dus extra onderstreept door Zukin.

In 1987 publiceerde Neil Smith wederom een artikel over gentrificatie. Smith (1987) bouwt in het artikel voort op zijn ideeën uit 1982 door de koppeling tussen gentrificatie en de macro-ontwikkelingen in de jaren '80, zoals de toename in het percentage vrouwen dat een baan heeft. Het artikel begint Smith (1987) met een bijzondere inleiding. Smith (1987) schrijft dat 1984, volgens het tijdschrift *Newsweek*, niet het jaar van George Orwell was. 1984 was "*the Year of the Yuppie*" (p.151). Dit is de eerste keer dat ik in de theorie het woord 'yup' tegen ben

gekomen en het laat goed zien hoe het thema leefde in de jaren '80. Een "yuppie" wordt volgens Smith (1987, p.151) niet alleen gekenmerkt door leeftijd, opwaartse mobiliteit en stedelijke oriëntatie. De "yuppie" kenmerkt zich vooral ook door een *lifestyle*, gericht op persoonlijke carrière en individualistische consumptie. Deze "yuppies" worden volgens Smith (1987, p.152) onterecht gezien als "*the new middle class*". In veel theorie over gentrificatie wordt de 'yup' gekoppeld aan de opkomst van de middenklasse. Smith (1987) maakt juist onderscheid tussen de 'yup' en de middenklasse door te stellen dat de 'yup' meer specifiek een soort jonge professional is met een distinctieve levensstijl, zoals ik hierboven beschreef. De 'yup' staat dus niet voor de gehele middenklasse, zoals vaak wordt gesteld. Dit is een belangrijk onderscheid omdat het de 'yup' los plaatst van bijvoorbeeld andere jonge professionals. In andere woorden, je hoeft niet per se een 'yup' te zijn als je jong en hoogopgeleid bent.

Hoewel Smith vaak aangehaald wordt als een van de *founding fathers* van het vakgebied, zie je in de literatuur over gentrificatie nog veel tegenstellingen. Het werk dat Smith heeft verzet om het thema beter te duiden, lijkt in het algemeen niet het effect te hebben dat hij voor ogen had. In de latere literatuur wordt nog steeds onduidelijkheid geschept over precieze definities en interpretaties. Weinig auteurs hebben geprobeerd orde in de chaos te scheppen. Toch is er een auteur die dit vanaf de eeuwwisseling heeft geprobeerd: Loretta Lees. Haar publicaties hebben mij geholpen om de huidige status van het veld beter te kunnen duiden. Lees (2000) benadrukt, in een van haar eerste publicaties over gentrificatie, dat het thema in de jaren '90 steeds meer aandacht kreeg. Gentrificatie werd door beleidsmakers steeds meer gezien als een 'medicijn' voor de vervallen binnensteden. Wat Lees (2000) in haar literatuurreview betoogt, is dat het veld door deze aandacht veel van zijn glans heeft verloren. Lees (2000) ziet dat de literatuur zich vooral richtte op de meer beleidsmatige en geografische kant van gentrificatie waardoor sociale aspecten ondergesneeuwd raakten. Lees (2000) bepleit in het artikel juist een hernieuwde focus op de sociale dimensie van gentrificatie. Juist op dit gebied ziet Lees (2000) dat er nog de meeste vooruitgang is te boeken. Een belangrijke auteur die juist deze sociale context benaderd, is volgens Lees (2000) David Ley.

David Ley wordt in de gentrificatie literatuur vaak in één adem genoemd met Neil Smith. Waar Smith zich focuste op de geografische, economische en vooral ook theoretische duiding van gentrificatie, richt Ley zich meer op de *gentrifiers* zelf. De benadering van Ley bekijkt gentrification meer van 'onderop'. Dit levert een uniek perspectief op dat relevant is om uit te werken in het kader van dit onderzoek. In een van de meest interessante artikelen van Ley (2003) legt hij de link tussen de komst van kunstenaars (en andere burgers met een creatieve achtergrond) en gentrificatie. Wat Ley (2003) op basis van verschillende onderzoeken betoogt, is dat gentrificatie in de meeste gevallen wordt ingeluid door de komst van jonge kunstenaars naar de vaak verpauperde arbeidersbuurten. Deze jonge kunstenaars zoeken vaak goedkope woonruimte en vinden juist inspiratie in de rijkheid aan culturen die in veel van de voormalig arbeiderswijken te vinden is. Het vestigen van deze jonge kunstenaars gaat vaak samen met een ervaring van de wijk. Dit gaat volgens Ley (2003) dan niet zozeer over het opknappen van huizen of publieke ruimte maar voornamelijk over cultureel kapitaal. De jonge kunstenaars creëren dit culturele kapitaal door in de buurt projecten uit te voeren en zich actief te mengen met de 'oude' bewoners. Het opbloeien van het culturele kapitaal trekt uiteindelijk het economische kapitaal aan, een relatie die volgens Ley (2003) in de sociologie vaker wordt gelegd. De komst van economisch kapitaal betekent in deze zin de komst van projectontwikkelaars, verhuurders en de middenklasse; gentrificatie dus. Hoewel Ley (2003) benadrukt dat het absoluut niet de schuld van de kunstenaar is dat het proces van gentrificatie in gang wordt gezet, is de relatie tussen beide ontwikkelingen evident. Ley (2003) stelt dat het in onderzoek naar gentrificatie interessant is om deze historische link te onderzoeken.

4.4.2 Benaderingen in de literatuur

In de literatuur over het thema gentrificatie zijn grofweg twee benaderingen te zien, aan de ene kant de economisch-geografische en aan de andere kant de sociale. Ik noemde deze benaderingen al eerder. Smith en Zukin zitten meer in de economisch-geografische hoek terwijl Ley zich meer focuste op de sociale aspecten van gentrificatie. Vanuit deze benaderingen is een verscheidenheid aan literatuur gepubliceerd. Daarbij is er een aftakking

te herkennen die zich meer focust op de beleidstechnische aspecten van gentrificatie. Deze beleidstechnische kant belicht voornamelijk de verkeerde veronderstellingen bij beleidsmakers rondom dit thema. In dit tweede deel van de theoretische uitwerking van het thema gentrificatie wil ik deze drie benaderingen; de sociale, de economisch-geografische en de beleidstechnische verder uitwerken. Verschillende voorbeelden uit deze benaderingen zijn in het kader van dit onderzoek van belang om te behandelen.

Als eerste benadering wil ik kijken naar de beleidstechnische focus op het thema gentrificatie. Loretta Lees, die ik al eerder in dit hoofdstuk behandelde, heeft een aantal artikelen geschreven die ingaan op de discrepantie tussen beleid en de theorie. Wat Lees (2008, p.2449) in een van haar artikelen stelt, is dat in beleidskringen over de hele wereld de overtuiging heerst dat gentrificatie leidt tot minder gesegregeerde en meer duurzame gemeenschappen. Toch is daar volgens Lees (2008, p.2449) geen enkel bewijs voor. Het tegenovergesteld effect is veel aannemelijker, gebaseerd op voorgaand onderzoek. Gentrificatie, concludeert Lees (2008, p.2449) leidt juist tot vervanging en afbraak van de oude sociale structuren, meer segregatie en verhoogde polarisatie. Lees (2008, p.2451) bepleit vanuit deze conclusie dat beleidsmakers kritisch kijken naar de effecten van gentrificatie. Beleidsmakers hebben volgens Lees (2008, p.2451) sinds de eeuwwisseling een vergrote aandacht voor 'sociale mix'; het creëren van een buurt waar diversiteit in culturen en sociaaleconomische achtergrond samen kunnen leven. Volgens beleidsmakers zou dit de sociale integratie vergroten, de lokale economie versterken en de participatie en zelfredzaamheid van de bewoners een boost geven. Hoogopgeleide bewoners hebben namelijk, volgens de beleidsmakers, positieve effecten op al deze zaken.

Lees (2008, p.2451) ziet een sterke *gentrification strategy* aan de basis van dit beleid liggen. De term 'sociale mix' is volgens Lees (2008, p.2457) niets meer dan aan dekmantel voor het doorvoeren van beleid gericht op gentrificatie. Gentrificatie wordt volgens haar overigens bewust niet in de mond genomen door beleidsmakers omdat de verwachting is dat dit negatieve beelden oproept bij de bevolking. Beleidsmakers hebben volgens Lees (2008, p.2457) bijvoorbeeld altijd de bescherming van 'sociale huur' op de agenda staan om de 'sociale mix' te behouden. Volgens Lees (2008, p.2457) is dit vaak een manier voor beleidsmakers om zich in te dekken voor beleid dat gentrificatie juist ondersteunt, zoals grootschalige renovaties. Daarbij stelt Lees (2008, p.2458), op basis van voorafgaand onderzoek, dat sociale mix op geen enkele manier een garantie is voor bijvoorbeeld het verhogen van sociale cohesie. Het is juist te concluderen dat 'sociale mix', en het daaraan gelinkte proces van gentrificatie, buitengewoon negatieve effecten hebben. Sociale uitsluiting, polarisatie, vermindering van sociale cohesie, verliezen van diversiteit, vergroten van ongelijkheid en een opleving van stigmatisering en discriminatie zijn maar een paar van de negatieve effecten die 'sociale mix' en gentrificatie volgens Lees (2008, p.2457) kunnen hebben. Lees (2008, p.2458) pleit dan ook voor een kritische houding van beleidsmakers tegenover het begrip 'sociale mix'. Hoewel Lees (2008, p.2460) ook voordelen ziet van een buurt 'voor iedereen' is de onderliggende focus op gentrificatie van beleidsmakers een fundamenteel gevaar voor de samenleving. Beleidsmakers zouden zich volgens haar (2008, p.2460) moeten focussen op het beschermen van de onderklassen en lager middenklassen. Wanneer beleid vanuit deze groepen wordt gevormd, kan dit altijd aangevuld worden met de hogere middenklasse zolang de verhouding maar gewaarborgd wordt.

De conclusies van Lees worden door meerdere auteurs onderschreven. De negatieve effecten van gentrificatie worden op verschillende niveaus herkend. Een mooi voorbeeld is een wijk-onderzoek in Kopenhagen van Larsen en Andersen (2008) dat veel overeenkomsten heeft met mijn eigen onderzoek in Lombok. In dit onderzoek zijn Larsen & Andersen (2008) in de voormalig volksbuurt waar ze zelf wonen (zoals ik ook heb gedaan) op zoek gegaan naar de effecten van gentrificatie. Larsen en Andersen (2008) concludeerden, net als Lees (2008), dat het beleid voor 'sociale mix' inderdaad omgeven was door een motivatie om gentrificatie door te voeren. Op wijkniveau zorgde dit alleen maar voor meer segregatie en polarisatie. Op basis van hun bevindingen stellen Larsen en Andersen (2008, 2431) zelfs dat gentrificatie een traumatisch proces is, gevoed door conflict.

Ook in andere benaderingen zijn de negatieve effecten van gentrificatie duidelijk herkenbaar. Justus Uitermark en Willem Duyvendak gelden als de autoriteit op het gebied van gentrificatie in Nederland. Hoewel zij zich ook

focussen op beleidstechnische aspecten, gaan zij vaker 'de wijken in', voornamelijk in Rotterdam, en raken zij meer aan de sociale benadering van gentrificatie, de tweede benadering die ik wil belichten. In een van hun onderzoeken in de multiculturele buurt Hoogvliet in Rotterdam, benadrukken Uitermark en Duyvendak (2007) nogmaals het punt dat Lees (2008) en Larsen en Anders (2008) ook maken. Gentrificatie wordt volgens Uitermark & Duyvendak (2007, p.127) door beleidsmakers gebruikt om 'sociale orde' terug te krijgen in de vaak verpauperde wijken. Door het creëren van een 'sociale mix' zou deze 'orde' terug moeten komen. In Hoogvliet is deze strategie toegepast en heeft de gemeente Rotterdam beleidsmatig actief aangestuurd op het vergroten van de 'sociale mix'. Via verschillende projecten is geprobeerd sociale cohesie te vergroten en de buurt grondig te renoveren en dit liep gelijk met de komst van grote groepen jonge witte hoogopgeleide bewoners. Wat Uitermark en Duyvendak (2007, p.133) na jaren onderzoek concluderen, ligt in lijn met de effecten die Lees (2008) schetst; de effecten van het beleid zijn uiterst negatief. In Hoogvliet is in de jaren na het beleid de sociale cohesie en sociale betrokkenheid (waaronder participatie) flink afgenomen. De sociale netwerken en banden zijn vrijwel verdwenen waardoor de zelfredzaamheid van de buurt enorm achteruit is gegaan. Uitermark en Duyvendak (2007, p.133) laten zien dat alleen de leefbaarheid is toegenomen. Dit heeft volgens hen voornamelijk te maken met de renovaties, het opknappen van publieke ruimte en het aanpakken van veiligheid door de gemeente. Dit is echter schijn volgens Uitermark & Duyvendak (2007, p.135), de problemen hebben zich gewoon verplaatst naar andere delen van de stad. Voor de bewoners van Hoogvliet is het hele proces van gentrificatie catastrofaal geweest; het is hun wijk niet meer. Een groot deel van de diversiteit is volgens Uitermark en Duyvendak (2007, p.135) verloren gegaan en er is weinig over van de oude structuren. De beoogde positieve effecten van sociale mix hebben dus volledig tegenstelde effecten.

Ter afsluiting van het theoretische deel van dit hoofdstuk wil ik nog kort ingaan op een meer economisch-geografische benadering van gentrificatie. Deze benadering richt zich voornamelijk op de ontwikkeling van winkelaanbod binnen het proces van gentrificatie; het mag duidelijk zijn dat dit interessant is in het kader van mijn onderzoek. Hoewel er niet veel literatuur specifiek gericht is op de relatie tussen winkelaanbod en gentrificatie heb ik toch een interessant artikel kunnen vinden. In een artikel beschrijft Daniel Monroe Sullivan (2014) de veranderingen in winkelaanbod in een *gentrified neighborhood* in Portland, Oregon (VS). Wat Sullivan (2014, p.31) beschrijft, is de transitie van een 'food desert' naar een 'food mirage'. De 'food desert' is de term die Sullivan (2014, p.31) gebruikt om aan te duiden dat de wijk, voordat het proces van gentrificatie op gang kwam, voor veel bewoners uit de 'hogere middenklasse' niet interessant was. Op het gebied van winkelaanbod konden zij niets vinden dat aansloot op hun behoeften en trokken ze dus naar andere delen van de stad. In de wijk waren op dat moment voornamelijk simpele winkels met normale groenteboeren, slaggers en bakkers, enigszins etnisch georiënteerd. Toen gentrificatie op gang kwam, veranderde dit beeld. In rap tempo volgden nieuwe 'hippe' ondernemingen de nieuwe doelgroep naar de wijk. Het winkelaanbod veranderde met bijvoorbeeld de komst van een biologische supermarkt. De wijk werd volgens Sullivan (2014, p.31) een 'food mirage'. Sullivan (2014, p.31) gebruikt expres het woord mirage om aan te duiden dat het nieuwe winkelaanbod de negatieve effecten van gentrificatie verduistert. Het nieuwe winkelaanbod zorgde er volgens Sullivan (2014, p.31) voor dat erin steeds grotere mate sprake was van sociale uitsluiting doordat dit niet voor iedereen toegankelijk bleek. De ontwikkeling naar een nieuw winkelaanbod versterkt dus de verschillen en kan zelfs leiden tot volledige uitsluiting van de originele bewoners. Dit is een interessant voorbeeld over hoe gentrificatie via het winkelaanbod in een wijk, uitermate negatieve effecten kan hebben.

4.5 Theorie en Praktijk

In bovenstaande uitwerking van de theorie is één ding duidelijk geworden, gentrificatie wordt in de wetenschappelijke theorie beschouwd als een proces met in hoofdzaak negatieve gevolgen. Alle vooraanstaande auteurs op het gebied van gentrificatie lijken hetzelfde te zeggen. Waar in de praktijk in Lombok nog wel een positief signaal klinkt, is het perspectief in de theorie opvallend eenzijdig negatief. Het enige positieve effect dat aan gentrificatie wordt toegeschreven, is het opknappen van de publieke ruimte en renovatie van achterstallige woningen (Uitermark en Duyvendak, 2007, p.133). Dit verhoogt op een bepaalde manier de leefbaarheid. Ook zou de veiligheid

toenemen maar de onrust verplaatst zich echter volgens Uitermark en Duyvendak (2007, p.133) vooral naar andere delen van de steden waardoor het probleem niet is opgelost. Los van de verbetering van de leefbaarheid ben ik in de literatuur geen andere voorbeelden tegengekomen van de positieve effecten van gentrificatie. Dit valt denk ik op twee manieren te verklaren.

Ten eerste heeft dit denk ik te maken met een achterliggende filosofie. Zoals ik eerder in het hoofdstuk aangaf, staat Lombok voor een keuze; is de wijk toegankelijk voor iedereen of wordt er meer en meer ruimte gegeven aan de rijke middenklasse? In de literatuur lijkt deze keuze al te zijn gemaakt hoewel dit niet expliciet wordt genoemd. Elke auteur lijkt zich te richten op een stad (en wijk) voor iedereen, ongeacht sociaaleconomische of culturele achtergrond. Vanuit deze overtuiging voelt de auteur een sterke 'beschermdrang' voor de sociale onderklassen en lagere middenklasse. Ook op het gebied van diversiteit pleiten alle auteurs voor het behoud van een goede balans van verschillende bevolkingsgroepen. Dit leidt er logischerwijs toe dat de auteurs de gentrificatie afkeuren. De auteurs zijn sterk van mening dat de stad niet door de 'yup' mag worden overgenomen en dit idee zie je terug in de verschillende publicaties. Ook in Lombok zie je deze tegenstrijdige ideeën terug. Bewoners met een positieve blik op gentrificatie belichten vooral dat de wijk fysiek opknapt, veiliger wordt en dus de leefbaarheid wordt vergroot. Aan de andere kant staan bewoners met een negatief beeld over het hele proces die vooral benadrukken dat ze vrezen voor sociale uitsluiting, vermindering van de sociale cohesie en de 'veryupping' van de wijk.

De tweede, en misschien wel de belangrijkste, verklaring is dat er simpelweg voornamelijk negatieve effecten aan het proces van gentrificatie toe te schrijven zijn. Elk onderzoek is gebaseerd op empirisch bewijs vanuit verschillende benaderingen. Als er (bijna) geen positieve effecten gevonden worden in deze onderzoeken, zijn die er misschien ook wel niet.

Wat betreft deze negatieve effecten zijn de vergelijkingen met de in Lombok ervaren praktijk Lombok goed te maken. Zoals eerder opgemerkt maakt een deel van de respondenten zich zorgen over de veranderingen in de wijk. Zij zien gentrificatie als een gevaar. Een aantal respondenten benoemt letterlijk de angst dat Lombok straks alleen nog maar voor de rijke middenklasse beschikbaar is. Ook ervaren zij een afname van de sociale cohesie, participatie en een toename in de stigmatisering en polarisatie. Deze angst lijkt terecht, gezien de conclusies uit de literatuur. Hoewel Lombok nog aan het begin van het gentrificatieproces lijkt te staan, kan het doorzetten van dit proces leiden tot een grote disbalans in de wijk waardoor het karakter van Lombok fundamenteel kan veranderen. Dit zou dan in lijn zijn met conclusies die in eerder vermelde publicaties worden getrokken.

Wanneer toegang tot de wijk via duurdere huur- en koopwoningen voor een selecte groep mogelijk is, dan wordt gentrificatie ook in Lombok een negatieve ontwikkeling die leidt tot een disbalans in samenstelling van de bevolking met polarisatie en gebrek aan sociale cohesie tot gevolg. Die zie je nu al ontstaan, zo bleek uit het eerst deel van dit hoofdstuk. De Gemeente Utrecht zegt plek voor sociale woningbouw te willen waarborgen, maar beleidsmatig zie je dit onvoldoende terug. Dit betekent dat er geen rem zit op het gentrificatieproces. De woningmarkt blijft in Lombok vrij spel houden, de huizenprijzen zullen stijgen waardoor de diversiteit in samenstelling van de bevolking onder druk komt te staan. Het moment is daar om het tij te keren door, in antwoord op de stijgende huizenprijzen, de wijk ook toegankelijk te houden voor minder kapitaalkrachtige bewoners.

Wat verder opvalt in de verbinding tussen theorie en praktijk is dat de term 'yup' inderdaad ook in Lombok wordt gekoppeld aan een bepaalde levensstijl. Waar Smith (1987, p.151) de term verbindt met de focus op de persoonlijke carrière en individualistische consumptie, roept de term in Lombok eenzelfde associatie op. De term in Lombok, en misschien ook in de rest van Nederland, is bijna een soort scheldwoord geworden om een specifieke groep te beschrijven. Er wordt daarmee gedoeld op een groep nieuwe bewoners die vooral voor hun eigenbelang gaan. Overigens noemde ik al dat niet elke 'yup' in Lombok in hetzelfde hokje kan worden gestopt. Er zijn genoeg 'nieuwe bewoners' die wel willen integreren in de multiculturele wijk Lombok. Dit onderscheid maakt Smith (1987) ook door de stellen dat de 'yup' puur op levensstijl gekenmerkt moet worden, niet op sociale klasse.

Ook is het interessant om te zien dat Ley (2003) een directe link legt tussen de komst van jonge kunstenaars naar een achterstandswijk en gentrificatie. Hoewel Ley (2003) de schuld van gentrificatie niet bij deze groep legt, staan zij wel aan de basis van het proces. In Lombok is deze link opvallend genoeg ook te zien. In de jaren '80 zijn er, zoals eerder gezegd, een aantal jonge creatieve bewoners in Lombok komen wonen. Deze groep heeft, zoals ik eerder beschreef, Lombok een enorme boost gegeven. Niet alleen werd de publieke ruimte aangepakt, participatie en actief burgerschap kwamen ook op gang. Uiteindelijk is vanaf deze tijd een stijgende lijn ingezet. Het lijkt erop, ook gezien de theorie, dat deze stijgende lijn indirect een van de oorzaken van het proces van gentrificatie is.

Ten slotte is het opvallend dat ook in de literatuur het veranderende winkelaanbod binnen het proces van gentrificatie aan bod komt. Hoewel Sullivan (2014) zo ver gaat dat hij de veranderingen koppelt aan sociale uitsluiting, zijn de vergelijkingen met de discussie omtrent de Kanaalstraat opvallend. Op dit moment is er nog geen sprake van veranderingen maar die gaan er waarschijnlijk wel komen. Wanneer het zoveel mogelijk behouden van het huidige karakter van de straat met een divers aanbod voor iedereen toegankelijk geen stand kan houden, dan is het mogelijk dat de straat inderdaad fundamenteel gaat veranderen in een veel 'hippere' straat, voornamelijk gericht op de hogere middenklasse. Dit zal ertoe kunnen leiden dat een grote groep bewoners en andere huidige bezoekers zich op termijn niet meer op hun plek voelen in de Kanaalstraat. Hoewel dit proces nog ver weg lijkt, kan het zomaar snel gaan. De winkeliers hebben de panden niet in eigendom. Wanneer de eigenaren besluiten dat er meer geld te verdienen is aan 'hippe' zaken, kan de diversiteit in het aanbod in hoog tempo verloren gaan.

4.6 Terugblik

In dit hoofdstuk is gebleken dat gentrificatie een complex thema is, een goede duiding vraagt namelijk om het verplaatsen in verschillende perspectieven. Het thema is onderdeel van een debat waar sprake is van veel uiteenlopende meningen. De uitwerking van gentrificatie en de duiding van dit debat heb ik langs drie lijnen gedaan: ontwikkeling hiervan in Lombok, diversiteit onder druk en perspectieven op gentrificatie.

Ik heb het beeld geschetst van de wijk Lombok dat in de loop van de jaren flink veranderd is en waar gentrificatie een steeds belangrijker rol heeft gekregen in de ontwikkeling van de wijk. Waar in de jaren '80 en '90 de zorgen om de negatieve gevolgen van gentrificatie nog redelijk op de achtergrond stonden, maken veel wijkbewoners en ondernemers zich zorgen over de huidige ontwikkelingen. Lombok is voor grote groepen mensen onbereikbaar geworden door de almaar stijgende huizenprijzen en de afname van sociale huurwoningen. Dit zorgt ervoor dat de kenmerkende diversiteit onder druk staat en de angst bij veel bewoners heerst dat Lombok voornamelijk het domein zal worden van de hoger opgeleide witte bewoners.

Deze groep 'nieuwe bewoners', die de afgelopen jaren in de wijk is komen wonen, brengt daarnaast een nieuw geluid met zich mee. Zo hebben zij bijvoorbeeld nieuwe behoeften op het gebied van winkelaanbod wat door de ondernemers in de wijk wordt gezien als een gevaar voor hun voortbestaan. De 'nieuwe bewoner' is over het algemeen niet in Lombok komen wonen voor de multiculturele omgeving en een deel ziet dit dan ook graag veranderen. Dit nieuwe geluid wordt door een aantal wijkbewoners ervaren als stigmatiserend en polariserend. Dit leidt tot, nu nog beperkte, spanningen in de wijk die voornamelijk geuit worden in inspraakavonden, e.d. Uiteindelijk kunnen deze spanningen leiden tot een vergroting van de tegenstellingen en een vermindering van de verbinding binnen de wijk, in aansluiting op het beeld dat in de literatuur naar voren komt.

Wat ten slotte opviel, is dat gentrificatie in de literatuur vrijwel uitsluitend wordt beoordeeld als een negatief proces. Er blijkt een opvallende discrepantie te zijn tussen de positieve beelden vanuit de praktijk en de conclusies uit de wetenschappelijke literatuur. Het is de vraag waar deze discrepantie toe leidt. Wanneer de gemeente niet op een daadkrachtigere wijze gaat ingrijpen zal Lombok veranderen de komende jaren wat mogelijk negatieve gevolgen heeft voor bijvoorbeeld de sociale cohesie in de wijk.

In het volgende slothoofdstuk zal ik zeker op dit laatste punt dieper ingaan. Daarbij zal ik de rol van sociale cohesie binnen de context van Lombok verder uitwerken en onderzoeken hoe deze in verbinding staat met de andere thema's binnen mijn onderzoek.

Hoofdstuk 5

Sociale cohesie

Het lijkt de laatste tijd steeds onrustiger te worden in Nederland en de landen om ons heen. Ontwikkelingen als de vluchtelingencrisis en terrorismedreiging lijken voor veel spanningen in de samenleving te zorgen. Thema's als sociale ongelijkheid, polarisatie, discriminatie en integratie komen wekelijks in het nieuws voorbij. Wanneer je kijkt naar de verkiezingsuitslag van begin dit jaar zie je de verdeeldheid die in Nederland is ontstaan duidelijk terug. Waar Nederland zich vroeger kenmerkte als verzuilde verzorgingsstaat, is met de ontwikkeling van de multiculturele samenleving, individualisering en secularisatie het land fundamenteel veranderd. De zekerheid en veiligheid die veel mensen ervaarden, lijkt aan het afnemen en een deel van de Nederlanders herkent 'hun Nederland' niet meer terug. Uit zorg over deze veranderingen neigt een deel terug te willen naar de oude normen en waarden wat je terugziet in bijvoorbeeld het grote aantal bij PVV-stemmers. Aan de andere kant voelen sommige Nederlanders met een migratieachtergrond zich niet meer thuis. Ook zij zien de samenleving veranderen en worden geconfronteerd met negativiteit en stigmatisering. Zij voelen soms dat zij verantwoordelijk worden gehouden voor hetgeen niet goed gaat in de samenleving. Regelmatig wordt het succes van de multiculturele samenleving in twijfel getrokken. De integratie lijkt gefaald te hebben waardoor de verschillen tussen bevolkingsgroepen toeneemt. Daarnaast wordt de Nederlandse samenleving individualistischer en de vanzelfsprekende onderlinge verbinding tussen burgers vermindert. Dit wordt vaak aangeduid als een afname in sociale cohesie.

Sociale cohesie wordt geregeld gebruikt als een soort maatstaf voor de stand van zaken in de samenleving. Een 'hoge' sociale cohesie is goed voor de samenleving, maar is een lastig te duiden begrip. Sociale cohesie wordt veelal vereenzelvigd met de mate van sociale samenhang maar hoe meet je dit? Welke mate van contact en verbinding moet plaatsvinden om te kunnen spreken over een 'hoge sociale cohesie? Hoe stuur je op sociale cohesie wanneer de verschillen steeds groter lijken te worden? Deze vragen houden de politiek bezig en, zo bleek in het onderzoek, ook de bewoners van Lombok worstelen met deze vragen.

Sociale cohesie kwam in veel gesprekken terug en de ogenschijnlijke afname van de sociale cohesie blijkt een zorg van veel respondenten. Sociale cohesie leek in de gesprekken te dienen als een metafoor voor meerdere onderwerpen en werd gelijkgesteld aan verbinding in de wijk. Thema's als polarisatie en de multiculturele samenleving werden in de gesprekken veelvuldig gekoppeld aan sociale cohesie. Ook in de wetenschappelijke literatuur kent het thema verschillende aspecten. Sociale cohesie wordt daar bijvoorbeeld in verband gebracht met thema's als sociale mix, sociaal kapitaal en diversiteit. Het thema lijkt een containerbegrip en kent vele aspecten die hiermee verbonden worden. Deze rijkheid aan dimensies maakt het thema ook complex.

Het doel van dit hoofdstuk is om deze complexiteit te benaderen en uit te werken vanuit de praktijk in de context van Lombok en vanuit de wetenschappelijke literatuur. Ik wil het thema langs twee lijnen uitwerken: polarisatie en verbinding. Waar verbinding gelijk gesteld kan worden aan een bepaalde mate van sociale cohesie, is polarisatie misschien wel precies het tegenovergestelde. In de wijk waren deze twee tegengestelde ontwikkelingen goed merkbaar en juist daarom is het interessant om deze tegenpolen te behandelen. Aan de ene kant lijkt er wel degelijk sprake van verbinding tussen bevolkingsgroepen van verschillende culturele, religieuze en sociale achtergrond in Lombok. Tegelijkertijd wordt ervaren dat de polarisatie in de wijk toeneemt, dit werd ook zo benoemd in verschillende gesprekken die ik voerde. Met betrekking tot sociale cohesie is het ook weer relevant om de verschillende, soms tegengestelde ideeën die er rond dit thema zijn, te benaderen. In de tweede helft van dit hoofdstuk behandel ik, net als in hoofdstuk 3 en 4, de theoretische achtergrond van het thema. Het hoofdstuk sluit ik wederom af met een analyse waarin ik de theorie en de praktijk met elkaar verbind, waarna ik met een korte terugblik de belangrijkste bevindingen herhaal.

5.1 Polariseratie

In de inleiding van dit hoofdstuk kaartte ik aan dat de polarisatie in Nederland toegenomen lijkt. Als je de kranten leest of het nieuws kijkt zie je in Nederland, net als in een groot deel van West-Europa, de verschillen tussen de

verschillende bevolkingsgroepen alleen maar groter worden en van sociale cohesie lijkt steeds minder sprake. Zeker in de laatste Tweede Kamerverkiezingen waren deze verschillen duidelijk zichtbaar. Een groot deel van het land koos voor een progressieve koers met D66 en GroenLinks, de grote winnaar van de verkiezingen. Aan de andere kant staat een groot blok van rechtse partijen waarbij de PVV zelfs de tweede partij van Nederland is geworden. Wat daarbij opviel is dat de nadruk van het politieke debat tijdens de verkiezingen voornamelijk lag op integratie, immigratie en de Nederlandse identiteit.

De politieke discussie die zich op dit moment in Nederland afspeelt, lijkt duidelijk te maken dat een groot deel van de Nederlandse bevolking klaar is met een aantal veranderingen in de samenleving. De PVV strijdt voor de-islamisering, sluiten van de grenzen en het stappen uit de EU. Dit staat natuurlijk lijnrecht tegenover de denkbeelden van links. Hoewel in Nederland de verschillen tussen links en rechts altijd groot zijn geweest, lijkt het erop dat er fundamenteel iets veranderd is in het politieke spectrum. Deze verschillen lijken nauwelijks te overbruggen. Geen enkele partij wil samenwerken met de PVV en een formatie met GroenLinks is geklapt. Wanneer deze uitersten op dit niveau geen brug kunnen slaan, hoe moet het dan in de samenleving wel lukken? De versplintering in de politiek is illustratief voor het huidige klimaat in de Nederlandse samenleving.

Deze ontwikkeling valt ook buiten Nederland op te merken. In de Verenigde Staten zie je met de opkomst van Trump de polarisatie toenemen. Waar de VS zich voorheen kenmerkte als een echt migratieland is er nu sprake van een *'muslim-ban'*. De angst voor 'de ander' is in dit beleid evident. Ook in Europa lijkt de polarisatie toegenomen te zijn en zeker met de vluchtelingen crisis zie je een tegenreactie komen vanuit de (extreem) rechtste hoek. De opkomst van de PVV is niet uniek in Europa. Ook in Frankrijk zie je met de opkomst van Front National in de laatste verkiezingen dat (extreem) rechts over een steeds grotere schare kiezers beschikt. Deze trend lijkt zich door te zetten in verschillende andere Europese landen.

Ook de media speelt een belangrijke rol in de polarisatie. Angst wordt gevoed, moslims geregeld gestigmatiseerd en *fake news* krijgt een platform via diverse (*social*) media. Op *social media* en *Facebook* in het bijzonder is het soms ongelofelijk wat voor reacties je voorbij ziet komen. De Utrechtse Internet Courant plaatste bijvoorbeeld vorig jaar een artikel over veiligheid in Lombok (29 september 2016, DUIC.nl). De ongenueanceerde en stigmatiserende reacties op dit artikel zijn illustratief voor de verharding van de samenleving. Er werd bijvoorbeeld gereageerd met; "die winkels zijn nu toch allemaal van buitenlanders, van mij mogen ze er een bom op gooien". Dit is ook de hedendaagse realiteit. De (sociale) media lijkt in deze zin polarisatie te faciliteren.

5.1.1 Lombok in een nationale context

Lombok is niet afgesloten van de buitenwereld en ontwikkelingen in de samenleving lijken hun weerslag te hebben op de wijk. Wanneer je bijvoorbeeld kijkt naar de verkiezingsuitslag, dan zie je dat er ook in Lombok sprake van uiteenlopende politieke overtuigingen. Hoewel D66 en GroenLinks in Lombok de grootste partijen zijn geworden, is Denk bij een aantal stembureaus de derde partij (utrecht.nl/uitslagtweedekamerverkiezing). De PVV kreeg meer dan 5% van de stemmen. In een wijk die wordt geroemd om het multiculturele karakter is deze uitslag misschien opvallend maar vanwege de verschillen in bevolkingssamenstelling van de wijk ook wel te verwachten. Juist Denk en de PVV kunnen niet verder van elkaar afdiggen en zijn in vrijwel alle opzichten elkaars tegenpolen en die grote verschillen passen bij een wijk als Lombok.

Ook de vluchtelingen crisis werd in sommige gesprekken aangehaald als een negatieve ontwikkeling voor de wijk. Zeker met de huidige toestroom staan organisaties in de rij om met deze groep aan de slag te gaan. Dit zie je bijvoorbeeld in de hoeveelheid initiatieven in Utrecht die zich specifiek op vluchtelingen richten. In gesprek met een buurtwerker (gesprek 7, 12 mei 2017) gaf hij aan dat juist deze vergrote aandacht voor vluchtelingen "bijna polarisatie in de hand werkt". Het helpen van vluchtelingen is volgens hem niet slecht maar de toenemende aandacht voor de vluchtelingen vermindert de aandacht voor de problemen die er in Lombok (en de rest van Nederland) nog steeds zijn. In de wijk zijn er volgens hem nog steeds grote groepen die ook hulp nodig hebben en zij geven bij hem aan zich in de steek gelaten te voelen. Zij voelen zich achtergesteld, bijvoorbeeld op het

gebied van huisvesting. Dit soort gevoelens zie je ook in de media terug en is voer voor politieke partijen die de toestroom van vluchtelingen een halt toe willen roepen.

Toch is dit niet altijd zo geweest. In gesprek met een bewoner (gesprek 6, 26 april 2017) kwam de periode rondom de moord van Theo van Gogh ter sprake. Juist in een periode van onzekerheid en angst maakte Lombok een statement. In reactie op de onrust die men voelde, werd een kunstproject gestart dat de wijk bij elkaar bracht. Allerlei bevolkingsgroepen werkten samen aan dit project waarbij de houding volgens deze bewoner was: “Lombok gaat niet uit elkaar! Bekijk het maar!” (gesprek 6, 26 april 2017). Onder aanvoering van de bewoners heeft Lombok in deze periode een positieve reactie op alle onrust gegeven. Lombok kan dus nog steeds het voorbeeld zijn van hoe het wel moet, een aantal respondenten gelooft hier ook in. Lombok heeft het volgens hen in zich om verdeeldheid tegen te gaan en boven polarisatie uit te stijgen. De toegenomen verschillen in de samenleving en de spanningen op Europees en wereldniveau zetten dat echter onder druk.

5.1.2 Huidig klimaat in Lombok

Veel respondenten, maar ook bewoners die ik sprak op straat, maken zich zorgen over de wijk. Deze zorgen komen voornamelijk samen in het gevoel dat tegenstellingen in de wijk zijn toegenomen. In de gesprekken hoorde ik verschillende voorbeelden die getuigen van toenemende polarisatie. In een gesprek met een buurtwerker (gesprek 7, 12 mei 2017) werd bijvoorbeeld genoemd dat de speeltuin in Lombok steeds ‘witter’ wordt. Dit heeft volgens hem niet te maken met het witter worden van de wijk want er wonen nog steeds veel kinderen met een migratieachtergrond. Deze kinderen voelen zich echter steeds minder thuis in de speeltuin en gaan dus op andere plekken spelen. Waar de speeltuin vroeger een plek was waar kinderen van diverse afkomsten samen speelden, lijkt dat dus steeds minder het geval omdat het idee leeft dat ‘witte’ buurtbewoners een grotere plek binnen de speeltuin innemen.

Ook in het proces van de herontwikkeling van de Kanaalstraat/Damstraat is de toegenomen polarisatie volgens respondenten die dit proces van dichtbij meemaken merkbaar, hoewel van een iets ander karakter. Zoals ik in het vorige hoofdstuk aangaf, lijken er soms twee kampen te zijn, de nieuwe bewoners en de oude bewoners/winkeliers. Hoewel beide groepen langzaam naar elkaar toe lijken te willen bewegen, vindt dit plaats in een context waarin de afstand tussen de verschillende groepen wijkbewoners groter leek te worden. In diverse gesprekken werd aangegeven dat de discussies in dit proces mede wordt gevoed door angst, vooroordelen en onverdraagzaamheid. Een projectleider die ik sprak (gesprek 5, 21 april 2017) betwijfelde bijvoorbeeld, naar aanleiding van de ervaringen binnen dit proces, de mate van tolerantie van voornamelijk de nieuwe wijkbewoners in Lombok: “Ze generaliseren en stigmatiseren bepaalde groepen”. Waar Lombok zich volgens meerdere respondenten voorheen kenmerkte door verbinding, tolerantie en acceptatie lijken deze waarden in dit proces misschien wel minder aanwezig. Veel respondenten gaven aan geschrokken te zijn van de verhitte discussie en de gespannen sfeer. Zij zien dit als een toonbeeld voor de toegenomen tegenstellingen in de wijk.

Ook op andere gebieden is de toename van polarisatie merkbaar. Zoals ik in hoofdstuk 3 uitwerkte, zie je in de wijk ook ‘kampen’ ontstaan in de verschillende initiatieven binnen de wijk. Veel initiatieven richten zich in het bijzonder op een specifiek deel van de wijkbewoners. In plaats van een bijdrage te leveren aan verbinding in de wijk leveren ze, veelal onbewust, een bijdrage aan de afstand tussen groepen binnen de wijk. Ook het proces van gentrificatie, dat ik in hoofdstuk 4 uitwerkte, heeft mogelijk een polariserend effect zowel in de verschillen tussen arm en rijk, migratieachtergrond of niet, jong en oud en tussen nieuwkomers en zittende bewoners.

Deze paragraaf geeft een wat somber beeld over de toenemende polarisatie in de wijk. Zoals bij veel andere behandelde thema's in dit onderzoek zijn er ook andere, positieve signalen. Voor velen blijft Lombok een bijzondere wijk waar diverse culturen met elkaar leven en waar door heel veel mensen met enorm plezier wordt geleefd. Veel bewoners en organisaties in de wijk maken zich sterk om het tij te keren en dit vormt het thema van de volgende paraaf: verbinding.

5.2 Verbinding

Verbinding in de wijk werd in veel gesprekken als een heel belangrijk thema gezien. Wanneer de verbinding tussen mensen minder wordt (geduid als een afname van sociale cohesie) dan ontstaat het risico dat tegenstellingen toenemen. In de ontwikkeling van de wijk werd dit als slechte zaak gezien. Het is belangrijk er met elkaar de schouders onder te kunnen zetten en om die reden wordt er geprobeerd die verbinding tot stand te brengen. Buurthuizen in Lombok laten zien dat er wel degelijk sprake is van verbinding tussen verschillende bevolkingsgroepen. Sociale cohesie zie je bij uitstek op deze plekken waar buurtbewoners, ongeacht sociale en etnische afkomst samenkomen om activiteiten te ondernemen. Ook de interreligieuze dodenherdenking waar ik bij aanwezig was, is een uniek voorbeeld van verbinding in de wijk. Juist het laten zien dat deze verschillende geloofs-overtuigingen samen kunnen herdenken, geeft een sterk signaal af. Het voelde heel bijzonder om deze herdenking in de kerk, de optocht, bij het monument en bij de afsluitende koffie met buurtgenoten vanuit zoveel verschillende achtergronden, te mogen meemaken. Daarnaast zijn de jaarlijkse wijkmarkten, zoals de 5 mei markt, evenementen waar je contact en verbinding tussen bewoners ziet. De Caraïbische danseressen lopen schaars gekleed te midden van gesluierde buurtbewoners. De kraampjes met hapjes uit alle windstreken maken de Nederlandse bezoekers hongerig. Het kan in deze wijk. Je voelt dit bijzondere karakter van de wijk en de rijkdom aan diversiteit in alle opzichten.

5.2.1 Multiculturaliteit en sociale cohesie

Lombok wordt, zoals ik vaker heb benadrukt, vaak aangehaald als een positief voorbeeld van de multiculturele samenleving. Ik ervaar het elke dag als speciaal om met zoveel verschillende culturen bij elkaar in een wijk te wonen. Toch zien veel respondenten nog ruimte voor verbetering. Voornamelijk op het gebied van verbinding tussen culturen valt er volgens respondenten nog winst te halen. Hoewel in de meeste gesprekken werd benadrukt dat het bijzonder is dat er geen conflicten in de wijk zijn, stellen meerdere respondenten de vraag of dit genoeg is. Is het voldoende om daar tevreden mee te zijn of is er meer te wensen? En, moeten we er niet alles aan doen om te voorkomen dat er conflicten komen? Een respondent die ik sprak (gesprek 4) gaf bijvoorbeeld aan: “mensen leven verschrikkelijk langs elkaar heen”. Daarmee bedoelde hij dat de verschillende culturen in Lombok wel naast elkaar leven maar in veel mindere mate met elkaar leven, weinig met elkaar delen en weinig contact met elkaar hebben. De sociale cohesie is er in hoofdzaak binnen de verschillende culturen maar veel minder tussen culturen. Multiculturaliteit blijkt geen drempel te zijn voor het prettig en met respect met elkaar kunnen wonen. Dit is echter niet hetzelfde als sociale cohesie want dat veronderstelt contact, vertrouwen en samen zaken oppakken. Dat is er in beperkte mate en heeft veel betrekking op verbinding binnen de eigen gemeenschap. Sociale cohesie op wijkniveau veronderstelt verbinding tussen verschillende bevolkingsgroepen en daarin ligt een uitdaging voor de wijk.

5.2.2 Sociale mix en sociale cohesie

Veel respondenten zien de ‘sociale mix’ als remedie tegen polarisatie en een stimulans voor sociale cohesie. Met sociale mix werd verwezen naar een gemengde samenstelling van de wijk zowel in sociaaleconomische als in etnisch-culturele achtergrond. Vrijwel alle respondenten benadrukken het belang om deze mix in achtergrond te behouden. Lombok heeft volgens hen de potentie om te laten zien dat verschillende bevolkingsgroepen in harmonie samen kunnen leven en de verbinding met elkaar aan kunnen gaan. De wijk kan zo een voorbeeld zijn voor de rest van Nederland. Zij benadrukken het belang van deze mix omdat zij van mening zijn dat een goede mix in de samenstelling van de bevolking de tegenstellingen tussen verschillende groepen bewoners verkleint. Toch is ook hier de vraag of het behouden van en werken aan ‘de sociale mix’ genoeg is voor het behouden van sociale cohesie. In het theoretische deel van hoofdstuk 4 werkte ik uit dat sociale mix geen garantie is voor meer sociale cohesie maar in veel gesprekken werd de verbinding toch gelegd: een toename van de sociale mix zou een gunstig effect hebben op het verminderen van polarisatie en het verhogen van sociale cohesie.

Het is opvallend dat de respondenten dit vertrouwen hebben. Hoewel de redenering logisch klinkt, kun je je op basis van het huidige klimaat in Lombok afvragen of sociale mix op dit moment iets doet voor de sociale cohesie. Lombok kenmerkt zich nu (nog) door een redelijke mate van sociale mix maar is er daarmee ook sprake van een

redelijke mate van verbinding? Hoewel veel respondenten aangeven dat bewoners van Lombok langs elkaar heen leven en er weinig echt contact is, is er blijkbaar toch vertrouwen dat een goede sociale mix in de wijk de verbinding bevordert. Er is zorg over de afname van verbinding in de wijk, maar tegelijkertijd hoop dat een goede sociale mix, een basis kan vormen voor meer sociale cohesie en een antwoord kan bieden op de vrees voor meer polarisatie. Er zit een soort dubbelheid in en daarmee kom ik weer terug bij de start van dit hoofdstuk: ook bewoners worstelen met de vraag wat werkelijk een bijdrage kan leveren aan sociale cohesie.

5.3 Lijnen in de literatuur

In de inleiding van dit hoofdstuk benoemde ik al de rijkheid aan benaderingen die in de literatuur worden gekoppeld aan sociale cohesie. Vele wetenschappelijke disciplines als bestuurskunde, sociologie en sociale geografie richten zich op een duiding van het thema. Het doel van deze paragraaf is om verschillende benaderingen uit te werken waarbij ik het thema voornamelijk vanuit het sociologische perspectief wil benaderen. Daarbij zal ik de focus leggen op relevante aansluiting bij mijn onderzoek en minder de diepte in gaan op de centrale debatten rond dit thema. Waar ik voornamelijk naar op zoek ben gegaan is theorie die aansluit op de ervaringen in de praktijk en dit past bij mijn wetenschapsfilosofische positie. Dit betekent dat ik met de theorie de ervaren praktijk probeer te duiden. Daarvoor zal ik in eerste instantie het centrale thema sociale cohesie theoretisch uitwerken. Vervolgens zal ik in gaan op twee subthema's: sociale mix en diversiteit. Na deze paragraaf zal ik het hoofdstuk afsluiten met een koppeling tussen de hieronder uitgewerkte theoretische concepten en de ervaren praktijk in de wijk Lombok.

5.3.1 Sociale cohesie en sociaal kapitaal

Een van de belangrijkste en meest invloedrijke wetenschappelijke publicaties rond het thema sociale cohesie is het boek *'Bowling Alone'* van Robert Putnam, wat afgeleid is van zijn essay uit 1995. Waar sociologen als Pierre Bourdieu in de jaren '70 de basis legden, wist Putnam (1995) dit thema verder uit te bouwen. In de essay beschrijft Putnam (1995) de afname sociale cohesie in de Amerikaanse samenleving. Waar de Verenigde Staten zich voorheen kenmerkte door een sterke *civic society* en een hoge mate van sociale cohesie, nam dit volgens Putnam (1995) sinds de komst van de tv, de toenemende individualisering en verslechtering van het onderlinge vertrouwen gradueel af. Illustratief voor deze ontwikkeling is volgens Putnam (1995) dat steeds meer Amerikanen niet meer in teams of in clubverband gingen bowlen, maar alléén. Deze krachtige metafoor is het toonbeeld van de zorgen die Putnam (1995) uitte over de ontwikkelingen in de samenleving.

Naast Putnam (1995) zijn ook Ray Forrest & Ade Kearns invloedrijke auteurs binnen het onderzoeksthema sociale cohesie. Wat bijzonder is aan het werk van Forrest & Kearns (2001) is dat zij zich, in tegenstelling tot Putnam (1995), kritisch weten te verhouden tot de basis die door Bourdieu werd gelegd. Forrest & Kearns (2001) duiden in hun belangrijkste publicatie de concepten van Bourdieu als sociaal kapitaal in relatie tot de context van de 'huidige' samenleving. Dit levert een actueel beeld van deze thema's waar ontwikkelingen als individualisering maar ook polarisatie een belangrijke plek hebben gekregen. De (her)duiding van deze thema's is zo invloedrijk, dat Forrest & Kearns (2001) in vrijwel iedere publicatie van de afgelopen 15 jaar worden aangehaald. Deze (her)duiding wil ik hieronder kort uitwerken.

Forrest & Kearns (2001) starten het artikel met een uitwerking van het thema sociale cohesie. Op basis van eigen inzichten en voorafgaand onderzoek stellen zij (2001, p.2129) dat sociale cohesie uit vijf domeinen bestaat. Deze domeinen zien er, vrij vertaald, als volgt uit:

- Gedeelde waarden en een cultuur van burgerschap.
- Sociale orde en sociale controle
- Sociale solidariteit en inkomensverdeling
- Sociale netwerken en sociaal kapitaal
- Identificering met omgeving

Volgens Forrest & Kearns (2001) is op basis van deze vijf domeinen te onderzoeken of er sprake is van een 'hoge' of 'lage' sociale cohesie. Dit onderzoek zou volgens Forrest & Kearns (2001, p.2137) altijd een *bottom up* benadering moeten hebben, sociale cohesie is alleen te onderzoeken dicht op de burger. Een wijk is daarvoor volgens Forrest & Kearns (2001, p.2130) de meest geschikte locatie; sociale cohesie is namelijk geen macro-ontwikkeling maar speelt zich af tussen de burgers. Juist de wijk beïnvloedt volgens Forrest & Kearns (2001, p.2138) op grote schaal de macro-ontwikkelingen in de samenleving en minder andersom (zoals Putnam stelde). Het interessante is dat Forrest & Kearns (2001, p.2134) benadrukken dat sociale cohesie niet altijd positief is. In een wijk met diverse sociaal of etnisch geprofileerde groepen is het goed mogelijk dat er een hoge mate van sociale cohesie binnen de groep aanwezig is, maar er tussen deze verschillende groepen weinig sprake van is. Maar juist deze, meer interne, sociale cohesie kan volgens Forrest & Kearns (2001, p.2134) zorgen voor conflicten met andere groepen die tevens een sterke interne verbondenheid kennen. Sociale cohesie is dus volgens Forrest & Kearns (2001, p.2134): "*by no means unambiguously a good thing*".

De term 'sociaal kapitaal' heb ik al eerder genoemd maar nog niet verder uitgewerkt. 'Kapitaal' verwijst niet zozeer naar de oorspronkelijk betekenis in termen van geld of vermogen en het gaat ook niet om menselijk kapitaal waarbij het voornamelijk gaat om vaardigheden en opleidingsniveau van (groepen) mensen. Sociaal kapitaal wordt als een belangrijke factor van sociale cohesie gezien omdat het daarbij gaat om 'hulpmiddelen' om een sociale organisatievorm te geven. Je kunt daarbij denken aan gedeelde netwerken, gedeelde normen en waarden en inzet voor een gemeenschap. Een hoge mate van sociaal kapitaal, in bijvoorbeeld een wijk, zou belangrijk zijn voor de participatie en gemeenschapszin. Forrest & Kearns (2001, p.2137) bouwen in hun artikel verder op de concepten van Robert Putnam en Bourdieu om het begrip sociaal kapitaal te duiden. Waar sociaal kapitaal naar hun idee, in essentie om draait is de *civic society*, dat ik in hoofdstuk 3 introduceerde. Sociaal kapitaal verwijst volgens hen eigenlijk naar 'het middel' om sociale cohesie te bereiken, bijvoorbeeld door actief burgerschap en het opbouwen van lokale netwerken. Sociaal kapitaal is op een bepaalde manier steeds meer een beleidsinstrument geworden. Forrest & Kearns (2001) geven aan dat ze, zeker de laatste jaren, bij beleidsmakers een vergrote focus op het stimuleren van sociaal kapitaal zien met als doel de sociale cohesie te vergroten. Dit is in lijn met de ontwikkelingen die ik in hoofdstuk 3 schetste. De gemeente Utrecht hoopt bijvoorbeeld door middel van 'vernieuwend welzijn' de *civic society* te vergroten.

5.3.2 Sociale mix

Een ander middel om sociale cohesie te verhogen dat door beleidsmakers vaak wordt ingezet, is het creëren van sociale mix. In hoofdstuk 4 werkte ik al uit dat sociale mix in de 'gentrificatie theorie' wordt gezien als dekmantel voor gentrificatiebeleid met uitsluitend negatieve effecten. Ook in de sociologie, specifiek in literatuur over het thema sociale cohesie, wordt sociale mix uiterst negatief beoordeeld waar het gaat om het leveren van een bijdrage aan sociale cohesie. In een uitgebreide literatuurreview concludeert George Galster (2007) dat de beoogde positieve effecten van sociale mix op sociale cohesie niet empirisch ondersteund worden. Galster (2007, p.35) stelt: "*the common policy thrust towards neighbourhood social mixing must be seen as based more on faith than fact*". Beleid ten aanzien van het creëren van sociale mix lijkt dus vooral gebaseerd op de overtuiging dat het positieve effecten zou hebben, hiervoor is echter geen (theoretisch) bewijs.

Galster (2007, p.20) stelt juist dat beleid gericht op sociale mix niet bijdraagt aan sociale en economische gelijkheid. Wat Galster (2007, p.21-22) benadrukt, is dat met name bepaalde *neighbourhood effects* een veel grotere invloed hebben op de individuele levens van bewoners. Deze *neighbourhood effects* zijn volgens Galster (2007, p.21) te beïnvloeden door beleidsmakers en hebben een veel sterker effect op het terugdringen van sociale en economische ongelijkheid. Deze 'wijk-effecten' betreffen bijvoorbeeld de mate van bestaande sociale netwerken, socialisatie, mate van ongelijkheid tussen bewoners en stigmatisering. Sociale mix ontwricht volgens Galster (2007, p.21-22) deze *neighbourhood effects*. Minder gemixte buurten kenmerken zich voornamelijk door sterke sociale netwerken, hoge mate van socialisatie, gelijkheid tussen bewoners en een lage mate van ervaren stigma-

tisering. Sociale mix zorgt volgens Galster (2007, p.21-22) juist voor precies het tegenovergestelde: sociale netwerken verdwijnen, socialisatie neemt af, ongelijkheid neemt toe en stigmatisering wakkert aan. Beleidsmakers zouden zich volgens Galster (2007, p.20) juist moeten focussen op het positief beïnvloeden van deze *neighbourhood effects* door specifiek beleidsmatig op deze effecten te sturen. Op deze manier kan sociale cohesie gewaarborgd worden en sociale en economische ongelijkheid worden teruggedrongen.

Waar Galster (2007) meer de beleidsmatige kant van sociale mix uitwerkt, wordt in een literatuurreview van Rowland Atkinson (2005) meer de theoretische achtergrond van het thema geschetst. Wat Atkinson (2005) onderschrijft, is dat sociale mix, of sociale diversiteit zoals hij het benoemt, vele misvattingen kent. Hoewel Atkinson (2005, p.2) verwacht, in tegenstelling tot Galster (2007), dat een bepaalde mate van sociale diversiteit mogelijk gunstig kan zijn, is er volgens hem geen enkele empirisch onderzoek gedaan dat deze aanname ondersteunt. Atkinson (2005) laat in zijn literatuurreview zien dat voornamelijk begin jaren '60 de overtuiging ontstond dat sociale diversiteit een positief beleidsinstrument is om sociale ongelijkheid tegen te gaan en sociale cohesie te vergroten. De beleidsfocus op gentrificatie zou overigens aan deze aanname gekoppeld zijn volgens Atkinson (2005), dit is dezelfde argumentatie die ik in hoofdstuk 4 schetste.

Wat Atkinson (2005) toevoegt aan het debat rondom sociale mix is dat de focus niet zozeer moet liggen op diversiteit of mix maar op economische positie. Atkinson (2005) stelt, op basis van theoretisch onderzoek, dat de economische positie de belangrijkste impact heeft op het leven van de burger. Wanneer deze economische positie door de overheid verbeterd kan worden, zal uiteindelijk ook sociale cohesie toenemen. Atkinson (2005) voegt daarbij toe dat ook positieve *neighbourhood effects* zullen toenemen wanneer de economische positie van de burger wordt verbeterd. Ook Atkinson (2005) laat daarmee zien dat beleid gericht op sociale mix geen positieve effecten heeft. De focus moet juist liggen op het creëren van een betere economische positie en vanuit deze betere positie zullen *neighbourhood effects* en dus sociale cohesie verbeteren.

5.3.3 Diversiteit

In de theorie over sociale cohesie wordt de laatste jaren ook steeds meer de focus gelegd op diversiteit. In de tijd van Putnam en Forrest & Kearns was diversiteit een minder belangrijk thema maar met de opkomst van de multiculturele samenleving en de stijging van migratie is het een belangrijk theoretisch onderwerp geworden. Diversiteit was hierbij specifiek gericht op etnische diversiteit, en niet zozeer op sociale diversiteit. Natalia Letki (2008) heeft geprobeerd om het theoretische debat in die tijd vorm te geven en kritisch te benaderen in een uitgebreid literatuurreview. Letki (2008) start door aan te geven dat er ook op het gebied van diversiteit, net als bij sociale mix, vele onjuiste ideeën bestaan. Letki (2008, p.2) stelt dat de laatste jaren de overtuiging leefde dat etnische diversiteit een negatief effect zou hebben op sociaal kapitaal en dus op sociale cohesie. Beleidsmakers zouden volgens Letki (2008, p.2) steeds meer de focus leggen op het bevorderen van gemeenschappelijke normen en waarden. Hoewel dit positief klinkt, benadrukt Letki (2008, p.2) dat het vooral leidt tot meer stigmatisering van minderheden, migranten en vluchtelingen omdat 'anders' zijn minder ruimte krijgt. Dit beleid is volgens Letki (2008, p.2) vooral gericht op assimilatie wat leidt tot polarisatie en sociale uitsluiting. De fundamentele van de overtuiging dat diversiteit een negatief effect heeft op sociale cohesie heeft volgens Letki (2008, p.2) geen empirische basis. De meeste onderzoeken naar deze relatie betrekken daar volgens Letki (2008, p.2) niet de rol van de economische positie van etnische minderheden bij. Juist deze economische positie heeft volgens Letki (2008, p.2) een veel groter effect op sociaal kapitaal en sociale cohesie, in lijn met de conclusie van Atkinson (2005) uit de vorige paragraaf. Economische status en etnische afkomst zijn echter wel aan elkaar verbonden. Het is volgens Letki (2008, p.2) nou eenmaal een statistisch gegeven dat onder etnische minderheden meer armoede en sociale achterstand heerst. Dit betekent niet dat etniciteit de oorzaak is van armoede en sociale achterstand en dus ook niet aan een lage sociale cohesie en sociaal kapitaal. Culturele eenheid is dus niet het antwoord volgens Letki (2008, p.24). De overheid zou zich volgens haar moeten focussen op het verbeteren van de sociale en economische positie van minderheden. Alleen op deze manier kan sociaal kapitaal en sociale cohesie verhoogd worden, dit is in lijn met de conclusies van Atkinson (2005).

Net als door Letki (2008) worden ook in een artikel van Pauline Hope Cheong, Rosalind Edwards, Harry Goulbourne en John Solomos (2007) de misvattingen in de relatie tussen diversiteit en sociale cohesie op een ander niveau geduid. Waar Cheong et al. (2007, p.25) zich onderscheiden van andere literatuur is door hun focus op migratie en de bijbehorende beleidsfocus op assimilatie. Wat Cheong et al. (2007, p.42) simpelweg stellen is dat sociale cohesie, sociaal kapitaal en sociale mix van geen enkel belang zijn wanneer bepaalde groepen in de samenleving structureel gestigmatiseerd worden. Het beleid gericht op assimilatie, dat Cheong et al. (2007, p.43) door heel Europa zien, drijft de diverse groepen in de samenleving alleen verder uit elkaar. Het creëren van één culturele identiteit is volgens Cheong et al. (2007, p.42) een utopie en bereikt het tegenovergestelde effect namelijk sociale uitsluiting, discriminatie en conflict. Beleidsmakers zouden zich volgens Cheong et al. (2007, p.42) juist moeten richten op overstijgende normen en waarden die respectvol zijn zowel richting autochtonen als etnische minderheden. Dit is geen makkelijke opgave beamen Cheong et al. (2007, p.42), het is echter de enige manier om de multiculturele samenleving te laten slagen. Processen als migratie en de toename van vluchtelingen zijn volgens Cheong et al. (2007, p.42) niet meer te ontkennen. Beleidsmakers moeten accepteren dat de wereld verandert, het beleid moet hierop aansluiten. Alleen wanneer binnen deze macro-context een nieuwe weg kan worden gevonden, kan volgens Cheong et al. (2007, p.42) serieus aan de slag worden gegaan met het verhogen van sociale cohesie. Met betrekking tot diversiteit wordt daarmee aangegeven dat diversiteit als uitgangspunt genomen moet worden in het bevorderen van sociale cohesie en niet gedacht moet worden dat dit aangepakt moet worden om sociale cohesie te bereiken.

5.4 Theorie en praktijk

In de theoretische uitwerking blijkt de macro-context van groot belang in de duiding van sociale cohesie. Waar Putnam (1995) en Forrest & Kearns (2001) ontwikkelingen als individualisering en polarisatie een centrale rol geven, laten Cheong et al. (2007) en Letki (2008) zien dat de ontwikkeling van de multiculturele samenleving en migratie meegenomen moeten worden in het debat rondom sociale cohesie. Het is interessant te zien deze macro-context ook in Lombok herkenbaar is in de ontwikkeling van sociale cohesie. In eerdere hoofdstukken ging ik in op thema's als individualisering, de komst van nieuwe bewoners door migratie, gentrificatie en de betekenis daarvan voor de samenhang in de wijk. Toch zit er een tegenstelling in de theorie. Hoewel de macro-context van invloed is, blijkt sociale cohesie voornamelijk te verklaren vanuit een meer micro-perspectief en lijkt dat zelfs omgekeerd de macro-ontwikkelingen te kunnen beïnvloeden. Forrest & Kearns (2001, p.2130) geven bijvoorbeeld aan dat een wijk de perfecte plek is om dit micro-perspectief te schetsen. De focus om een onderzoek van 'onderaf' in te steken is dus blijkbaar belangrijk in de duiding van sociale cohesie.

De vijf domeinen die Forrest & Kearns (2001, p.2129) noemen om sociale cohesie te duiden, zijn duidelijk in Lombok te herkennen. Op basis van deze domeinen zou je kunnen concluderen dat er in Lombok sprake is van een hoge mate van sociale cohesie. Zo is er sprake van een cultuur van burgerschap, gedeelde waarden, sociale netwerken, sociaal kapitaal en identificering met de omgeving. Tegelijkertijd staan diezelfde kenmerken onder grote druk en zijn er ook tegengestelde geluiden over dezelfde domeinen te horen in de wijk. Er is sprake van groeiende sociale ongelijkheid, het proces van gentrificatie leidt tot spanningen in de wijk en actief burgerschap is niet meer vanzelfsprekend. Daaruit zou je kunnen concluderen dat de mate van sociale cohesie in Lombok aan het afnemen is.

Juist deze tegenstelling in mijn onderzoek binnen de wijk vind je veelvuldig terug in de literatuur. Het sluit misschien wel aan bij het punt dat Forrest & Kearns (2001, p.2134) maken dat sociale cohesie volgens hen niet per definitie positieve effecten heeft. Wellicht is dit ook in Lombok gaande. Op bepaalde vlakken is er sprake van sociale cohesie, zeker binnen de verschillende bevolkingsgroepen. Deze meer intern gerichte sociale cohesie (Forrest & Kearns 2001) zorgt soms voor meer spanning tussen de verschillende bevolkingsgroepen, bijvoorbeeld tussen de nieuwe en oude bewoners. Op wijkniveau zie je een wisselend beeld. Hoewel verschillende initiatieven van de grond komen met als doel de verbinding in de wijk te bevorderen, is dit beperkt succesvol. Het blijkt lastig om op sociale cohesie op wijkniveau tot sturen maar dit betekent niet dat het niet mogelijk is om mensen bij

elkaar te brengen (denk aan evenementen als de 4 mei herdenking en de 5 mei straatfeesten maar ook activiteiten in buurtcentra). Wanneer je Lombok in zijn geheel bekijkt dan is er sprake van een gemengd beeld. Binnen de verschillende bevolkingsgroepen lijkt er sprake van sociale cohesie maar, in aansluiting op ervaringen van een aantal respondenten die opmerken dat groepen langs elkaar heen leven, is de onderlinge verbinding in de wijk, de sociale cohesie, op wijkniveau beperkt geslaagd. Verbinding tussen groepen blijkt lastig te realiseren maar het zou niet juist zijn de verschillende mooie initiatieven in dit verband en de dagelijkse dwarsverbanden en contacten tussen mensen die je op straat waarneemt, niet te benoemen.

Wat betreft de literatuur over het thema sociale mix is het wederom opvallend dat sociale mix in de literatuur nauwelijks lijkt bij te dragen aan de sociale cohesie. Het wordt in de theorie zelfs gesuggereerd dat het precies het tegenovergestelde effect zou hebben; dit viel in de behandeling van de theorie in hoofdstuk 4 over gentrificatie ook al op. Ook in Lombok kun je je afvragen wat de betekenis van sociale mix voor de sociale cohesie is. De conclusie uit dit en eerdere hoofdstukken is dat er beperkt sprake is van verbinding tussen groepen van verschillende sociale afkomst. Sterker nog, de afstand tussen sociale groepen lijkt zelfs toe te nemen. Wanneer de huidige ontwikkeling, van de afname van sociale huurwoningen en de stijgende huizenprijzen, doorzet, dan komen verschillende sociale groepen op meer afstand van elkaar te staan en zullen de verhoudingen tussen groepen veranderen.

In de ontwikkeling van de wijk zie ik sociale cohesie als een belangrijke factor. Sociale cohesie kan ervoor zorgen dat mensen er met elkaar de schouders onder willen zetten, verschillen accepteren en een gezamenlijk doel nastreven in de leefbaarheid van een wijk. Afname van sociale cohesie op wijkniveau maakt dat het lastig wordt de gemeenschappelijke aanpak van de leefbaarheid met een gedragen wijkvisie te realiseren. Het stimuleren van *neighbourhood effects* lijkt hierin van belang. Dit zou bijvoorbeeld kunnen worden gedaan door nog actiever de diverse buurthuizen en initiatieven die aan verbinding bijdragen te ondersteunen en zo sociale interactie een extra boost te geven. Het behoud van sociale cohesie is belangrijk in de verdere ontwikkeling van de wijk waarbij de sociale mix een feit is. Lombok is een wijk van verschillen en dat maakt de wijk tot wat het is.

In lijn met Letki (2008) geloof ik in een deel van de oplossing voor de afname van sociale cohesie wanneer de overheid zich meer toelegt op het verbeteren van de economische positie van de burger. De verbetering van de economische positie van buurtbewoners heeft een gunstig effect op het verkleinen van economische en daarmee sociale ongelijkheid. Hoewel de theorie dit aandraagt als tegenhanger van sociale mix en het wordt genoemd als een belangrijke factor in de bevordering van sociale cohesie, is dit een ingewikkeld instrument dat moeilijk alleen op wijkniveau kan worden ingezet. Een belangrijke factor is het terugdringen van de werkloosheid en het opkrikken van het opleidingsniveau voor een betere sociaaleconomische status, maar ook op kleiner niveau bijvoorbeeld het terugdringen van schulden. Het is belangrijk om te kijken hoe beleidsmakers dit kunnen aanwenden, maar hiervoor is een lange adem nodig en, net als in de rest van Nederland, blijkt dit een lastig sturingsinstrument voor de wijk Lombok. Op dit moment beschikt de overheid niet over de middelen om deze ongelijkheid op korte termijn tegen te gaan en zou dus andere beleidsinstrumenten moeten inzetten om sociale cohesie te vergroten.

Een deel van de oplossing, hoe complex het ook is, zou kunnen liggen in een verandering in het benaderen van de multiculturele samenleving. In Nederland, en zeker ook in Lombok, zie je dat beleid maar ook de publieke mening voornamelijk gericht is op nadrukkelijke aandacht voor integratie. Dit werkt potentieel polarisatie en stigmatisering in de hand; het is illustratief dat steeds meer Nederlanders met een migratie-achtergrond zich niet meer thuis voelen in Nederland en dus steeds verder van de samenleving af komen te staan. Het meer accepteren van diversiteit zou weleens de sleutel kunnen zijn tot het verbeteren van de sociale cohesie. Wanneer wij met zijn allen in Nederland zouden accepteren dat de wereld is veranderd en dat de multiculturaliteit een onderdeel is van onze samenleving, zullen we misschien verder komen. Cheong et al. (2007, p.42) benadrukt ook dat deze omslag aan de basis staat van het verbeteren van sociale cohesie.

Lombok zou hierin een prachtig toonbeeld kunnen zijn. Lombok kan laten zien hoe het wél moet. Er zit een enorme potentie in de wijk die ik dagelijks ervaar. De wijk kan hét voorbeeld zijn van samenleven met respect en tolerantie tussen verschillende sociale en etnische achtergronden. Daarvoor is meer nodig dan nu wordt gedaan. De wijk zal verbinding tussen deze culturele- en sociale achtergronden actiever moeten opzoeken en de grenzen moeten openbreken. Er wordt al jarenlang hard aan de leefbaarheid in Lombok gewerkt, zowel door individuele bewoners, organisaties, beleidsmakers, buurtwerkers, etc. Dat is heel bijzonder om te zien en te horen in de vele verhalen van de respondenten. Dit leidt, al is de weg ernaar toe niet gemakkelijk en vindt het op beperkte schaal plaats, tot verbinding in de wijk. Toch zal deze verbinding nog verder moeten versterken.

5.5 Terugblik

In dit hoofdstuk bleek dat Lombok niet autonoom staat binnen de macro-context; ontwikkelingen in de samenleving hebben hun weerslag op de wijk. Ook in Lombok is er sprake van toegenomen polarisatie, discriminatie en vergrote tegenstellingen. In Lombok worden deze negatieve ontwikkelingen echter gecontrasteerd met een bijzondere mate van verbinding tussen diverse bevolkingsgroepen.

Aan de hand van twee subthema's heb ik in dit hoofdstuk geprobeerd deze complexiteit te benaderen; polarisatie en verbinding. Deze twee subthema's staan in schril contrast met elkaar en dat is dan ook precies de tendens die in de wijk te herkennen is. De sociale cohesie is bijvoorbeeld op bepaalde gebieden hoog te noemen, dit is te zien in de verschillende buurthuizen waar buurtbewoners van diverse afkomsten wekelijks samen activiteiten ondernemen. Aan de andere kant zijn er tekenen van polarisatie en uitsluiting, bijvoorbeeld rondom het proces van gentrificatie.

In de duiding van de wetenschappelijke literatuur viel op dat de relatie tussen sociale mix en verhoogde sociale cohesie niet zo vanzelfsprekend is als wordt aangenomen. Het is zelfs uit de literatuur te concluderen dat deze begrippen in negatieve verhouding met elkaar staan. Verder valt het op dat sociale cohesie lang niet altijd als een positief element van een wijk wordt beoordeeld. Ten slotte is het van belang om te benadrukken dat binnen het thema sociale cohesie, diversiteit een ietwat bijzondere rol inneemt. In de wetenschappelijke literatuur maar ook in de praktijk wordt een discussie gevoerd over wat diversiteit en de multiculturele samenleving nou eigenlijk moet inhouden. Deze discussie is complex en zal uiteindelijk bepalend zijn in de richting die Lombok op zal gaan.

Hoofdstuk 6

Conclusie

In drie thematische hoofdstukken heb ik geprobeerd om de complexiteit van de wijk Lombok te benaderen. Aan de hand van diverse thema's heb ik door middel van gesprekken, observaties, documenten en wetenschappelijke literatuur een poging gedaan verschillende perspectieven, belangen en ontwikkelingen te beschrijven en te verklaren. Het doel van deze conclusie is om op zoek te gaan naar de rode draad van het onderzoek en de overeenkomsten tussen de bevindingen te benoemen.

Wat voornamelijk opvalt in de uitwerking van de drie centrale thema's is dat de wijk Lombok lijkt te bestaan uit tal van tegenstellingen. Al voor het onderzoek ervaarde ik een tegenstelling tussen het positieve imago van Lombok en de, op bepaalde gebieden, negatieve realiteit in de wijk. In dit onderzoek werd duidelijk dat deze tegenstellingen ook op andere terreinen waarneembaar zijn. In hoofdstuk 3 kwam bijvoorbeeld aan bod dat actief burgerschap in Lombok aan de ene kant een verbindende functie heeft maar op een bepaalde manier ook polariseert. Gentrificatie, het thema van hoofdstuk 4, liet misschien wel het best de tegenstellingen in de wijk zien. Ik beschreef de soms strijdige belangen en wisselende perspectieven ten aanzien van 'de nieuwe bewoners' en maakte hierin de toegenomen verschillen in de wijk duidelijk. Ook met betrekking tot het thema sociale cohesie in hoofdstuk 5, beschreef ik de tegenstellingen tussen de contrasterende begrippen polarisatie en verbinding. Verder viel op dat er een discrepantie bestaat tussen de theorie en de praktijk in de wijk Lombok. Sociale mix werd bijvoorbeeld regelmatig aangehaald als een middel om sociale cohesie te behouden, in de theorie kwam juist naar voren dat sociale mix in potentie een negatieve invloed heeft op de sociale cohesie. Zo zijn er nog tal van voorbeelden in de diverse hoofdstukken die op allerlei niveaus deze tegenstellingen laten zien.

Er lijkt in Lombok sprake van een bepaalde dualiteit. Elk thema, elke ontwikkeling, elk proces, kent twee (of meer) contrasterende kanten die allebei aanwezig zijn. Dit is opvallend, een wijk die wordt geroemd om de verbinding en saamhorigheid tussen bewoners lijkt in zijn kern te balanceren tussen diverse realiteiten. Deze dualiteit betekent dat de uitdagingen die Lombok de komende jaren tegemoet gaat niet vanuit een eenzijdige benadering aan te pakken zijn. De verschillende initiatieven binnen de wijk, maar ook het gemeentelijk beleid, zullen afgestemd moeten worden op deze multidimensionale werkelijkheid. Daarbij is het belangrijk om ook de verbondenheid tussen de verschillende processen die in de wijk spelen te erkennen. In dit onderzoek is gebleken dat bijvoorbeeld thema's als gentrificatie en actief burgerschap sterk met elkaar verweven zijn en dus niet los van elkaar kunnen worden gezien. Dit is ook in bredere zin een relevante conclusie: wetenschappelijk onderzoek in soortgelijke wijken zal deze dualiteit moeten benaderen en rekening moeten houden met de verbondenheid tussen diverse processen.

De balans tussen realiteiten in Lombok is broos maar er lijkt toch sprake van een soort evenwicht. Neem bijvoorbeeld het proces rondom de herontwikkeling van de Kanaalstraat waar de verschillen tussen 'nieuwe bewoners' en 'oude bewoners' de wijk in tweeën leek te splijten. Juist binnen dit proces wist men een balans te vinden die de belangen van beide groepen lijkt te verenigen in één buurtvisie. Het vinden van deze balans is naar mijn idee de enige manier om de problemen in Lombok aan te pakken en in saamhorigheid de toekomst in te gaan.

Dat deze balans in bovengenoemd voorbeeld lijkt te zijn gevonden is hoopgevend. Lombok is in mijn ogen nog steeds een bijzondere en sterke wijk, ondanks het feit dat ik in dit onderzoek ook een andere kant van Lombok heb leren kennen. Lombok is ook een wijk, zo blijkt uit mijn onderzoek, waar spanningen zijn en waar tegenstellingen worden gevoeld. Desondanks is het bijzonder dat er in Lombok elke dag op diverse plekken contact en verbinding is tussen bewoners van verschillende sociale en etnische afkomst. Ik geloof, juist ook door deze positieve voorbeelden, nog steeds dat Lombok een voorbeeld kan zijn voor de rest van Nederland.

Toch zal Lombok nog stappen moeten zetten om dit bereiken. Ontwikkelingen als gentrificatie, de afname van sociale cohesie en de veranderingen binnen actief burgerschap kunnen de wijk fundamenteel veranderen. De

vraag is en blijft hoe Lombok hier mee zal omgaan. Kan de balans in stand worden gehouden en blijft Lombok een wijk voor iedereen ongeacht afkomst of sociale positie? Of zal de kenmerkende diversiteit langzaam verdwijnen en Lombok veranderen in een wijk waar in toenemende mate plek is voor de rijke middenklasse en het multiculturele karakter onder druk komt te staan? Deze vragen zal de wijk voor een deel zelf moeten beantwoorden. Op dit moment lijkt er nog geen overeenkomst bereikt over hoe de toekomst van Lombok eruit moet gaan zien. Het is afwachten hoe dit fragiele evenwicht zich de komende jaren zal gaan ontwikkelen.

Hoofdstuk 7

Discussie

In dit hoofdstuk wil ik nog een aantal laatste zaken oppakken. Het doel van dit hoofdstuk is voornamelijk om op het onderzoek te reflecteren. Daarbij wil ik ingaan op het onderzoeksproces, de onderzoeksresultaten en daarbij vooral ook ingaan op het gebruik van mijn onderzoeksmethode. Aan het begin van het onderzoek heb ik bepaalde (wellicht onconventionele) keuzes gemaakt met betrekking tot mijn onderzoeksmethode. Het is in mijn ogen relevant en interessant om op het gebruik hiervan te reflecteren. Tot slot wil ik kort een aantal suggesties doen voor eventueel vervolgonderzoek.

7.1 Reflectie op het onderzoek

De reflectie op het onderzoek wil ik langs drie lijnen vormgeven. Ten eerste wil ik in algemene zin terugblikken op het onderzoek en hoe ik het heb ervaren. Vervolgens wil ik reflecteren op het onderzoeksproces aan de hand van diverse reflecties die ik tijdens het onderzoek heb gedaan. Ten slotte wil ik ingaan op het gebruik van de gekozen onderzoeksmethode en hoe ik mijn wetenschapsfilosofische positie heb ervaren.

7.1.1 Terugblik

Over het algemeen kijk ik tevreden terug op het onderzoek. Het was een lange en bij tijden zware periode maar wel ontzettend leerzaam. De grootste uitdaging, los van de meer wetenschappelijke die ik hieronder uitwerk, was in mijn ogen dat ik het onderzoek als bewoner van de wijk uitvoerde. Aan de ene kant heeft deze positie mij veel gebracht. Ik denk, juist omdat ik zelf bewoner van de wijk ben, dat ik bewoners veel gemakkelijker kon benaderen voor een gesprek. De positie als *'insider'* gaf voor mijn gevoel beter toegang tot de wijk. Ik ervaarde in de gesprekken dat ik werd behandeld als medebewoner en niet als buitenstaander waarbij sprake leek te zijn van onderling vertrouwen. Ik denk dat dit het verloop en de inhoud van de gesprekken ten goede is gekomen. Wat ik daarnaast merkte, is dat mijn positie als bewoner van Lombok een enorme motivator is geweest gedurende het onderzoeksproces. Zoals ik eerder in dit onderzoek aangaf, voel ik me echt thuis in Lombok en ik geniet enorm van het wonen in deze prachtige wijk. Juist omdat ik me zo sterk verwant voel met de wijk, groeide er bij mij gedurende het onderzoek een steeds grotere drang om de wijk beter te begrijpen. Ook voelde ik een bepaalde verantwoordelijkheid om met dit onderzoek recht te doen aan de complexiteit die ik al vroeg in het onderzoek ervaarde door een zo compleet mogelijk verhaal te schrijven.

Toch merkte ik ook dat mijn positie als bewoner voor mij persoonlijk ook minder positieve effecten had. Hoewel mijn blik als bewoner van de wijk door het onderzoek enorm is verruimd, vond ik dit ook confronterend. Natuurlijk wist ik dat het in Lombok niet op alle terreinen even goed ging. Toch had ik sterk het gevoel dat Lombok een toonbeeld was van een geslaagde multiculturele wijk met een bijzondere mate van verbinding en samenhang tussen bewoners van diverse sociale en culturele achtergronden. Dit beeld heb ik nog steeds maar daar staat wel een nieuw beeld tegenover. In de conclusie sprak ik over een zekere dualiteit, Lombok kent ook een andere kant. Deze andere kant vond ik soms confronterend. Zaken als polarisatie, uitsluiting en stigmatisering liggen zo ver af van mij als persoon maar ook van mijn beeld van de wijk dat ik toch meer afstand ben gaan ervaren. Omdat ik moeite had met deze 'andere kant', merkte ik dat ik me gedurende het onderzoek daarom soms ook minder kon identificeren met de wijk. Aan het begin van het onderzoek voelde ik me echt een onderdeel van de wijk, na het onderzoek voel ik me toch iets meer buitenstaander.

7.1.2 Onderzoeksproces

Het is voor het eerst geweest dat ik een onderzoek met deze mate van zelfstandigheid, dus zonder een onderzoeksorganisatie of onderzoeksopdracht, heb uitgevoerd. Dit was misschien wel de voornaamste uitdaging van het onderzoeksproces. Als ik mijn reflecties teruglees uit de afgelopen periode valt voornamelijk op dat ik flink heb geworsteld met onzekerheid over het onderzoek. Juist omdat ik voor het grootste deel zelf de verantwoordelijkheid had om de richting en het verloop van het onderzoek te bepalen, zorgde dit bij mij regelmatig voor twijfel en spanning. Dit is een interessant gegeven denk ik. Ik ervaarde vaak een soort strijd tussen vrijheid en

structuur. Aan de ene kant heb ik zeer bewust een keuze gemaakt voor dit onderzoek en de vrijheid die daarbij hoorde. Ik gedi in open kaders en vind de verantwoordelijkheid die daarbij komt kijken uitdagend. Toch ervaarde ik deze vrijheid ook als een last. Los van de onzekerheid in het proces, die denk ik iedere masterstudent tijdens zijn scriptie ervaart, ervaarde ik een sterke behoefte aan structuur en regelmaat. Dit is ook iets wat in mijn persoonlijkheid zit, ik vind het prettig om te weten waar ik aan toe ben en structureer mijn leven vrij strak. Het is interessant dat in het onderzoek deze twee kanten van mijn persoonlijkheid leken te botsen. Deze worsteling tussen vrijheid en structuur ervaarde ik ook met het gebruik van mijn methode en mijn wetenschapsfilosofische positie.

7.1.3 Methode en wetenschapsfilosofische positie

In het tweede hoofdstuk van deze scriptie heb ik uitgebreid uitgewerkt waarom ik heb gekozen voor mijn gebruikte methode en hoe ik tot deze keuze kwam. Ik heb in dit onderzoek een combinatie van *ethnographic research* onderzoeksmethoden en de denkbeelden van Judi Marshall gebruikt. Ik gaf eerder aan dat in deze combinatie de *ethnographic research* meer het methodedeel was en de denkbeelden van Judi Marshall het wetenschapsfilosofische deel. Deze keuze was aan de ene kant misschien onconventioneel omdat een combinatie van twee benaderingen niet vaak voorkomt in onderzoek. Aan de andere kant heb ik in hoofdstuk 2 laten zien dat beide benaderingen in de kern veel op elkaar lijken. De vraag die ik mijzelf achteraf stelde, was wat ik uiteindelijk aan het gebruik van deze twee benaderingen heb overgehouden? Laat ik met het positieve beginnen.

Omdat ik het onderzoek zo zelfstandig instak, was het prettig om enigszins een leidraad te hebben en die vond ik in de denkbeelden van Judi Marshall. Ik merkte dat ik, door steeds terug te gaan naar de *attitude of inquiry*, mezelf uitdaagde om een open houding aan te blijven nemen. In het onderzoek vond ik het bijvoorbeeld weleens lastig om mezelf niet te laten leiden door bepaalde aannames of vooringenomenheid. Door vast te houden aan de *attitude of inquiry* en vooral daarbij mijn reflecties te gebruiken, merkte ik dat dit een stuk gemakkelijker ging. Ik denk daarom ook echt dat door het gebruik van de *attitude of inquiry* de kwaliteit van mijn onderzoek en scriptie ten goede is gekomen. Daarnaast paste *ethnographic research* denk ik heel goed bij dit onderzoek. Deze methode gaf voor mijn gevoel precies de goede focus aan het onderzoek en liet mij zoveel mogelijk werken op een manier die ik prettig vind.

Toch heb ik niet alleen maar positieve ervaringen met het gebruik van mijn onderzoeksmethode, dit valt weer terug op de worsteling tussen vrijheid en structuur die ik eerder benoemde. Zeker in de denkbeelden van Marshall en de achterliggende *action research* benadering, maar ook binnen *ethnographic research*, wordt de onderzoeker geacht de kaders open te laten. Beide methoden zijn van een sterk inductief karakter waarbij de onderzoeker toegespitst is op emergente processen. Dit betekent in mijn ogen dat de onderzoeker onzekerheid moet omarmen en structuur moet loslaten en dat is precies wat ik juist moeilijk vond in dit onderzoek. Ik vraag me dan ook af of deze onderzoeksmethode, voornamelijk de benadering van Marshall, wel zo goed bij me past. Wanneer ik bijvoorbeeld kijk naar het schrijfproces, is Marshall een wetenschapper die dit zeer open benadert en haar studenten uitdaagt om het schrijven echt als een onderzoek op zich te benaderen. Als ik dat vergelijk met hoe ik zelf het schrijven van deze scriptie heb ervaren, merkte ik dat ik juist het gemakkelijkst schreef als ik met zeer duidelijke kaders en gestructureerd begon met schrijven. Een losse aanpak werkte in dit opzicht voor mij, ondanks vele pogingen, absoluut niet.

Ondanks het feit dat ik moeite heb met het loslaten van structuur, denk ik toch dat de benadering van Marshall bij me past. Ik ben nog steeds overtuigd van haar benadering van wetenschap en voel me sterk verwant hiermee. Ik denk dat dit, voor mij in ieder geval, de belangrijkste overweging is voor de keuze van een bepaalde wetenschapsfilosofische basis. Om deze reden wil ik hiermee verder, ik wil leren hoe ik deze vorm van wetenschap beter kan inzetten. Dit betekent dat ik ook zal moeten leren om te gaan met onzekerheid, spanning en het ontbreken van structuur. Dit is een grote uitdaging maar ik hoop de kans te hebben om deze uitdaging in de toekomst aan te gaan.

7.2 Onderzoekresultaten

Na de uitgebreide reflectie op het onderzoek wil ik nog kort reflecteren op mijn onderzoekresultaten. Aan het begin van dit onderzoek schreef ik dat mijn onderzoeksdoel was om de wijk Lombok beter te begrijpen en de tegenstellingen die ikervaarde proberen te benaderen. Uit de bevindingen blijkt dat de ervaren tegenstellingen eigenlijk door de gehele wijk heen op te merken zijn en ik stelde in de conclusie dat er sprake lijkt van een bepaalde dualiteit. Toch heb ik niet het gevoel dat ik de complexe realiteit volledig heb kunnen benaderen.

Deels heeft dit denk ik te maken met het feit dat ik voornamelijk in de breedte in de wijk ben gaan kijken. Hoewel het in mijn ogen relevant (en misschien wel noodzakelijk) was om een zo volledig mogelijk plaatje te schetsen en een gelaagd verhaal te creëren, heeft dit er ook voor gezorgd dat ik mij soms moeilijk kon focussen op één bepaald aspect. Op het gebied van gentrificatie had ik bijvoorbeeld graag meer direct met de nieuwe groep bewoners willen gaan praten en willen kijken hoe zij de discussie volgen. Ook had ik het interessant gevonden om het actief burgerschap dat zich ‘onder de radar’ afspeelt te benaderen. Zo zijn er meerdere voorbeelden waarbij ik het gevoel had dieper op een bepaald aspect in te willen gaan.

Toch denk ik dat dit onderzoek wel een goede representatie is van de complexe realiteit van Lombok. Ik heb laten zien, ook aan de hand van wetenschappelijke literatuur, welke processen er spelen en hoe deze verbonden zijn. Daarbij heb ik het gevoel dat het verhaal dat ik heb geschetst recht doet aan de achterliggende dynamiek in de wijk. Dit komt denk ik ook doordat ik scherp ben geweest op mijn *validity threats*, die ik in hoofdstuk 2 introduceerde. Ik ben me bewust geweest van het feit dat ik uitspraken doe op basis van een relatief kleine groep respondenten en heb toch geprobeerd vanuit de gesprekken met deze groep kennisclaims te maken. Ik denk dat daarbij de keuze voor de verschillende respondenten, die diverse achtergronden kennen en onderdeel zijn van een groot (buurt)netwerk, uiteindelijk heeft geleid tot een goede representatie van de realiteit. Daarbij denk ik ook dat de keuze om het onderzoek te laten leiden door de wijk, en dus de onderzoeksthema’s te laten voortkomen uit de gesprekken, een positieve invloed is geweest op de validiteit.

Natuurlijk zijn er mogelijk andere ingangen geweest en heb ik misschien op sommige terreinen niet altijd de diepgang opgezocht. Toch verwacht ik dat dit onderzoek een goed beeld heeft geschetst van de wijk en een aanzet kan zijn voor vervolgonderzoek waar juist meer die diepgang op kan worden gezocht. Ik denk dat daarvoor diverse opties zijn, deze wil ik hieronder nog kort uitwerken.

7.3 Vervolgonderzoek

Als laatste deel van dit hoofdstuk wil ik kort nog een aantal mogelijke suggesties doen voor vervolgonderzoek. Zoals ik hierboven schetste, is dit onderzoek nog niet klaar, ik sluit het voor mijn gevoel af met een komma niet een punt. Daarbij denk ik wel dat dit onderzoek geschikt is om mogelijk als basis te gebruiken voor een eventueel vervolgonderzoek. Ik denk dat dit onderzoek in grote lijnen de complexiteit van Lombok heeft kunnen benaderen en een goed overzicht biedt van de diverse ontwikkelingen, belangen en perspectieven.

Als ik nadenk over mogelijke vervolgonderzoeken, dan denk ik vooral dat het belangrijk is om voor een langere periode de wijk in te gaan. Ik ben nu 8 maanden bezig geweest waarbij ik ongeveer 2 maanden aan data verzameling heb gedaan en dit is in een bepaald opzicht een momentopname. Ontwikkelingen als gentrificatie zijn pas echt goed te duiden over een langere periode. Het zou interessant zijn om in een mogelijk vervolgonderzoek over meerdere jaren in de wijk te laten plaatsvinden. Voor een dergelijk onderzoek zou ik drie suggesties willen doen.

Ten eerste zou het naar mijn idee interessant zijn om de ontwikkeling van gentrificatie vanuit de nieuwe groep bewoners te benaderen. In dit onderzoek heb ik voornamelijk met de ‘oude bewoners’ gesproken, het zou relevant zijn om ook ‘de andere kant’ in een onderzoek te belichten. Daarnaast zie ik ook een grotere rol voor de gemeente in een eventueel vervolgonderzoek. In dit onderzoek heb ik veel over de gemeente geschreven maar niet direct met de gemeente gepraat, hoewel ik veel informatie van de gemeente heb gebruikt en meerdere

respondenten nauw samenwerken met de gemeente. In dit onderzoek bleek dat er een discrepantie leek te zijn tussen beleid en praktijk. Het zou in een mogelijk vervolgonderzoek interessant zijn om deze discrepantie vanuit het perspectief van de gemeente te benaderen.

Ten derde, en dit is voornamelijk een persoonlijke wens, zou ik het erg interessant vinden om *action research* in te zetten als onderzoeksmethode in de wijk. Ik denk dat *action research* zich bij uitstek leent voor een onderzoek over een langere periode in de wijk. Zeker het participatieve en lerende karakter van *action research* kan heel goed ingezet worden tijdens buurtbijeenkomsten. Ik denk dat het veel relevante informatie kan opleveren wanneer de buurt via het *action research* model wordt betrokken in een leercyclus, bijvoorbeeld rondom besluitvormingsprocessen.

Dankwoord

Als laatste onderdeel van deze masterscriptie wil ik nog kort de tijd nemen om een aantal mensen te bedanken die een cruciale rol hebben gespeeld in het tot stand komen van mijn masterscriptie.

Ten eerste wil ik voornamelijk de respondenten en andere wijkbewoners, die ik gedurende dit onderzoek heb gesproken, bedanken voor hun openheid, oprechtheid en behulpzaamheid. De gesprekken die ik heb gevoerd heb ik als zeer waardevol beschouwd, ook op persoonlijke vlak. Ik ben dankbaar dat ik deze gedreven en enthousiaste mensen heb mogen spreken, zij zijn een constante inspiratie geweest tijdens het onderzoeksproces.

Ten tweede wil ik graag mijn begeleider Peter Linde bedanken. Peter wist de juiste snaren te raken en accenten te leggen zonder mijn gekozen vrijheid op enige wijze in te kaderen. Ik ben ontzettend blij dat ik het onderzoek op mijn manier heb mogen uitvoeren en voelde mij in dit proces gesteerd door de begeleiding van Peter. Daarbij wil ik ook specifiek mijn tweede lezer Maikel Waardenburg bedanken die ondanks zijn rol als tweede lezer de tijd heeft genomen mij in een zeer verhelderend gesprek persoonlijk van feedback te voorzien. Ook wil ik al mijn docenten van het afgelopen jaar bedanken. Zij hebben mij in laten zien dat wetenschap bij mij past en mij het vertrouwen gegeven hierop verder te bouwen.

Ten derde wil ik mijn ouders bedanken voor hun steun tijdens dit onderzoeksproces maar natuurlijk ook ver daarvoor. Zonder jullie geloof in mijn kunnen had ik nooit op dit niveau kunnen werken.

Tot slot wil ik dr. Michio Kaku, hoogleraar theoretische natuurkunde aan de City College New York, noemen. Zijn publicaties rondom snaartheorie, antimaterie, M-theory en supersymmetrie waren dagelijks een welkome ont-snapping aan de kaders van dit onderzoek.

Literatuurlijst

- Altrichter, H., Kemmis, S., McTaggart, R., & Zuber-Skerritt, O. (2002). The concept of action research. *The Learning Organization*, 9(3), 125-131. Geraadpleegd van <http://www.emeraldinsight.com/>
- Atkinson, R. (2005). *Neighbourhoods and the Impacts of Social Mix: Crime, Tenure Diversification and Assisted Mobility*. Geraadpleegd van <http://neighbourhoodchange.ca/>
- Blommaert, J., & Dong, J. (2011). *Ethnographic fieldwork: A beginner's guide*. Geraadpleegd van <https://s3.amazonaws.com/academia.edu>
- Cheong, P. H., Edwards, R., Goulbourne, H., & Solomos, J. (2007). Immigration, social cohesion and social capital: A critical review. *Critical Social Policy*, 27(1), 24-49. Geraadpleegd van <http://journals.sagepub.com/>
- Cummings, S., Bridgman, T., & Brown, K. G. (2016). Unfreezing change as three steps: Rethinking Kurt Lewin's legacy for change management. *Human relations*, 69(1), 33-60. Geraadpleegd van hum.sagepub.com
- Denters, S. A. H., Tonkens, E. H., Verhoeven, I., & Bakker, J. H. M. (2013). *Burgers maken hun buurt* (Uitgave: Platform31). Geraadpleegd van <http://www.platform31.nl/>
- Forrest, R., & Kearns, A. (2001). Social cohesion, social capital and the neighbourhood. *Urban Studies*, 38(12), 2125-2143. Geraadpleegd van <http://journals.sagepub.com/>
- Galster, G. (2007). Neighbourhood Social Mix as a Goal of Housing Policy: A Theoretical Analysis. *European Journal of Housing Policy*, 7(1), 19-43. Geraadpleegd van <http://www.tandfonline.com/>
- Hirsch Ballin, E. (2014). *Jaarverslag 2013, Stichting Instituut GAK* (Hilversum: Stichting Instituut GAK). Geraadpleegd van <https://pure.uvt.nl/>
- Jansen, T., Chioncel, N., & Dekkers, H. (2006). Social cohesion and integration: learning active citizenship. *British Journal of Sociology of Education*, 27(02), 189-205. Geraadpleegd van <http://www.tandfonline.com/>
- Kearns, A. (1995). Active citizenship and local governance: political and geographical dimensions. *Political Geography*, 14(2), 155-175. Geraadpleegd van <http://www.sciencedirect.com/>
- Kearns, A. J. (1992). Active Citizenship and Urban Governance. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 17(1), 20-34. Geraadpleegd van <http://www.jstor.org/>
- Larsen, H. G., & Anders, L. H. (2008). Gentrification-Gentle or Traumatic? Urban Renewal Policies and Socioeconomic Transformations in Copenhagen. *Urban Studies*, 45(12), 2429-2448. Geraadpleegd van <http://vbn.aau.dk/>
- Lees, L. (2000). A reappraisal of gentrification: towards a 'geography of gentrification'. *Progress in Human Geography*, 24(3), 389-408. Geraadpleegd van <http://www1.geo.ntnu.edu.tw/>
- Lees, L. (2008). Gentrification and Social Mixing: Towards an Inclusive Urban Renaissance? *Urban Studies*, 45(12), 2449-2470. Geraadpleegd van <https://www.researchgate.net>
- Letki, N. (2008). Does Diversity Erode Social Cohesion? Social Capital and Race in British Neighbourhoods. *Political Studies*, 56(1), 99-126. Geraadpleegd van <http://onlinelibrary.wiley.com/>
- Lewin, K. (1946). Action Research and Minority Problems. *Journal of Social Issues*, 2(4), 34-46. Geraadpleegd van <http://onlinelibrary.wiley.com/>
- Ley, D. (2003). Artists, Aestheticisation and the Field of Gentrification. *Urban Studies*, 40(12), 2527-2544. Geraadpleegd van <http://journals.sagepub.com/>
- Marshall, J. (1999). Living life as inquiry. *Systemic Practice and Action Research*, 12(2), 155-171. Geraadpleegd van <http://www.culturaldevelopment.net>
- Marshall, J. (2004). Living systemic thinking: Exploring quality in first-person action research. *Action Research*, 2(3), 305-325. Geraadpleegd van arj.sagepub.com
- Marshall, J., & Reason, P. (2007). Quality in research as "taking an attitude of inquiry". *Management Research News*, 30(5), 368-380. Geraadpleegd van <http://www.emeraldinsight.com/>
- Maxwell, J. A. (2012). *Qualitative Research Design: An Interactive Approach* (3e ed.). Thousand Oaks, Californië, Verenigde Staten: Sage Publications Inc.
- Putnam, R. D. (1995). Bowling Alone. *Journal of Democracy*, 6(1), 65-78. Geraadpleegd van <https://muse.jhu.edu>
- Robson, C., & McCartan, K. (2016). *Real World Research* (4e ed.). Londen, Verenigd Koninkrijk: John Wiley & Sons Inc.

- Sangasubana, N. (2011). How to Conduct Ethnographic Research. *e Qualitative Report*, 16(2), 567-573. Geraadpleegd van <http://nsuworks.nova.edu>
- Seyfang, G. (2003). Growing Cohesive Communities One Favour at a Time: Social Exclusion, Active Citizenship and Time Banks. *International Journal of Urban and Regional Research*, 27(3), 699-706. Geraadpleegd van <http://onlinelibrary.wiley.com/>
- Smith, N. (1982). Gentrification and uneven development. *Economic Geography*, 58(2), 139-155. Geraadpleegd van <http://www.tandfonline.com/>
- Smith, N. (1987). Of Yuppies and Housing: Gentrification, Social Restructuring, and the Urban Dream. *Environment and Planning D: Society and Space*, 5(2), 151-172. Geraadpleegd van <http://journals.sagepub.com/>
- Sullivan, D. M. (2014). From Food Desert to Food Mirage: Race, Social Class, and Food Shopping in a Gentrifying Neighborhood. *Advances in Applied Sociology*, 4(1), 30-35. Geraadpleegd van <http://www.scrip.org/>
- Uitermark, J., & Duyvendak, J. W. (2007). Gentrification as a governmental strategy: social control and social cohesion in Hoogvliet, Rotterdam. *Environment and Planning*, 39, 125-141. Geraadpleegd van <http://journals.sagepub.com/>
- Wijdeven, T. van de, Graaf, L. de, & Hendriks, F. (2013). *Actief Burgerschap: Lijnen in de literatuur*. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/>
- Zukin, S. (1987). Gentrification: Culture and Capital in the Urban Core. *Annual Review of Sociology*, 13, 129-147. Geraadpleegd van <http://links.jstor.org/>

Overige referenties

Documentatie

- Gemeente Utrecht. (2008). *Beter participeren in de gemeente Utrecht* (Dienst Wijken). Geraadpleegd van <https://www.utrecht.nl>
- Gemeente Utrecht. (2011). *Uitvoeringsnota Vernieuwend Welzijn*. Geraadpleegd van <https://www.utrecht.nl>
- Gemeente Utrecht. (31 Januari 2017). *Verslag bijeenkomst klasse opwaardering*. Geraadpleegd van <https://www.utrecht.nl>
- Werkgroep Visie Kanaalstraat/ Damstraat, Lombok, Utrecht. (2017). *Concept Buurtvisie Kanaalstraat/Damstraat*. Geraadpleegd van www.utrecht.nl/kanaalstraat

Websites

- <https://utrecht.buurtmonitor.nl/>
- <http://cu2030.nl/>
- <https://www.utrecht.nl/>

Media

- Brandpunt, KRO-NCRV, 21 februari 2017, geraadpleegd via <https://www.npo.nl/>
- DUIC. (2016, 29 september). Een zaterdagavond in de Kanaalstraat: 'Dit is onze buurt, ongelovig varken'. *DUIC*. Geraadpleegd van <https://www.duic.nl/>
- Huisman, C. (2017, 30 maart). Hoe gentrificatie het straatbeeld in Utrechtse wijk Lombok kentert. *Volkskrant*. Geraadpleegd van <https://www.volkskrant.nl/>

Afbeeldingen voorblad

- <https://www.ad.nl/utrecht/problemen-lombok-onderschat~a139e593/>
- <http://www.nul20.nl/dossiers/metamorfose-van-lombok>
- <https://www.ad.nl/utrecht/de-schaduwzijde-van-lombok~a97371ba/>
- <https://www.duic.nl/algemeen/zaterdagavond-kanaalstraat-is-buurt-ongelovig-varken/>
- <https://yuppenparadijs.wordpress.com/2016/10/22/gentrificatie-als-oplossing-voor-problemen-lombok/>
- <https://www.nrc.nl/nieuws/2016/12/23/ieder-voor-zich-in-lombok-5910901-a1538289>
- <https://www.ad.nl/utrecht/lombok-verbakfietst~a72f2ad3/>

<https://www.ad.nl/utrecht/niet-alles-is-wat-het-lijkt-in-de-kanaalstraat~a957d9d3/>

https://www.npo.nl/brandpunt/21-02-2017/KN_1688472

Bijlage

Respondentenlijst & Observaties

Vanuit privacyoverwegingen, die ik in hoofdstuk 2 heb toegelicht, zal ik niet gebruik maken van specifieke namen in deze respondentenlijst. Het doel is om een overzicht te bieden van de diverse gesprekken waarbij ik in beperkte zin de achtergrond van de respondenten zal toelichten. Naast deze elf gesprekken zijn er diverse korte gesprekken op straat gehouden, deze zullen niet in deze lijst worden opgenomen.

Gesprekken

1. 16 maart 2017
Gesprek met sociaal ondernemer die diverse projecten in de wijk heeft ondersteund en met veel initiatieven in contact staat.
2. 23 maart 2017
Gesprek met zorgverlener die hulp biedt bij diverse problematiek in de buurt als schulden, jeugd maar ook radicalisering.
3. 30 maart 2017
Gesprek met sociaal ondernemer die pas kortgeleden een project in Lombok heeft opgestart.
4. 12 april 2017
Gesprek met bestuurder van geloofsorganisatie uit de wijk.
5. 21 april 2017
Gesprek met projectleider van diverse herontwikkelingsprojecten in de wijk.
6. 26 april 2017
Gesprek met bewoner die al meer dan dertig jaar in Lombok woont en werkt, initieerde en werkte mee met diverse (kunst)projecten in de wijk.
7. 12 mei 2017
Gesprek met buurtwerker die al meer dan dertig jaar in de wijk werkt, heeft o.a. veel activiteiten voor kinderen ontwikkeld en geleid.
8. 13 mei 2017
Gesprek met ondernemer op de Kanaalstraat, staat in goed contact met veel andere ondernemers in de wijk.
9. 20 mei 2017
Gesprek met bestuurder van geloofsorganisatie uit de wijk.
10. 22 mei 2017
Gesprek met bewoner die al meer dan dertig jaar in Lombok woont en werkt, diverse grote projecten in de wijk opgestart of deelgenomen.
11. 29 mei 2017
Gesprek met bewoner die via diverse bewonersorganisaties al jaren actief is in de wijk.

Observaties

1. 4 mei 2017
Interreligieuze dodenherdenking bijgewoond. Deze bijeenkomst wordt jaarlijks georganiseerd door Turkse ULU-moskee, de Liberaal Joodse Gemeente Utrecht, de Marokkaanse Assouna-moskee, de Antoniusgemeenschap en de Protestantse Wijkgemeente Utrecht-West. De bijeenkomst werd bezocht door een grote groep mensen van diverse afkomsten. Na de herdenking en de minuut stilte in de Antoniuskerk wandelden de aanwezigen naar het oorlogsmonument bij de Jaffa-fabriek waar rozen werden gelegd, muziek werd gespeeld en een toespraak werd gehouden. Ter afsluiting was er koffie en thee bij de Marokkaanse moskee in de wijk Nieuw Engeland, tegenover Lombok.
2. 5 mei 2017
Jaarlijkse vrijmarkt waar (enkel) bewoners bij kraampjes voor hun huis spullen verkopen. Deze vrijmarkt bestaat al jaren, is zeer bekend in de omgeving en wordt drukbezocht.